

॥ ह्रीं ॐ ॥

योगमाय नमः

अनुभाष्य गाम्भीर्यम्

श्रीदेवी यस्य भायां खगपतिगरुडो यस्य बाहः फणीन्द्रः
शय्या यस्याङ्गलमा विधिमुखविबुधा यस्य नाभौ सरोजं ।
यस्य श्रीमुक्तमङ्गः परिचरणविधिश्शास्त्रतस्मुपसिद्ध
स्मोऽयं रामाख्यविष्णुर्मम दिशतु मुखं मङ्गलं मङ्गलानाम् ॥
तत्तद्भाष्यमस्यैर्येदोषाश्शाङ्करेकथिताः ।
ते शाङ्करभाष्याब्धिर्दूरे तिष्ठन्ति न स्पृशन्त्येतम् ॥
इत्येतद्विशदयितुं मतिरेषा वै ममाधुना जाता ।
रघुमण्डनसंस्मरणं हेतुस्तस्यां ममास्ति सततं हि ॥
श्रीराममुन्वविदुषाभष्यगाम्भीर्यवर्त्मना ।
भगवत्पादभाष्यार्थो रूप्यते तत्त्वदर्शिना ॥

‘वैलक्षण्याच्च न स्वप्नादिवत्’ इति सूत्रे भगवत्पादभाष्यं—
वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः किं पुनर्वैधर्म्यं बाधाबाधावि-
ति ब्रूमः बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रतिबुद्धस्य नचैवं जागरि-
तोपलब्धं स्तम्भादिकं कस्याश्चिदवस्थायां बाध्यते-इति तेन भाष्ये
ण स्वप्नोपलब्धवस्तुनः बाध्यत्वरूपमिध्यात्वं, जाग्रत् प्रपञ्चस्य

॥ ह्रीं ॐ ॥

ध्यागमाय नमः

अनुभाष्य गाम्भीर्यम्

श्रीदेवी यस्य भागां खगपतिगरुडो यस्य बाहः फणीन्द्रः
शरण्या यस्याङ्गलम्बा विधिमृगविविधुषा यस्य नाभौ सरोजं ।
यस्य श्रीमुक्तमङ्गः परिचरणाविधिः शास्त्रतस्मुपसिद्धः
स्मोऽयं रामाख्यविष्णुर्मम दिशतु सुखं मङ्गलं मङ्गलानाम् ॥
तत्तद्भाष्यमतस्थैर्येदोषाः शाङ्करकथिताः ।
ते शाङ्करभाष्याब्धेर्दूरे तिष्ठन्ति न स्पृशन्त्येतम् ॥
इत्येतद्विशदयितुं मतिरेषा वै ममाधुना जाता ।
रघुमण्डनसंस्मरणं हेतुस्तस्यां ममास्ति सततं हि ॥
श्रीराममुख्यविदुषाभष्यगाम्भीर्यवर्त्मना ।
भगवत्पादभाष्यार्थो रूप्यते तत्त्वदर्शिना ॥

‘वैलक्षण्याच्च न स्वप्नादिवत्’ इति सूत्रे भगवत्पादभाष्यं—
वैधर्म्यं हि भवति स्वप्नजागरितयोः किं पुनर्वैधर्म्यं बाधाबाधावि-
ति ब्रूमः बाध्यते हि स्वप्नोपलब्धं वस्तु प्रतिबुद्धस्य नचैवं जागरि-
तोपलब्धं स्तम्भादिकं कस्याश्चिदवस्थायां बाध्यते-इति। तेन भाष्ये
ण स्वप्नोपलब्धवस्तुनः बाध्यत्वरूपमिथ्यात्वं, जाग्रत् प्रपञ्चस्य

स्तम्भादेः बाध्यन्वरूपमिदं न बाध्यन्विकल्पपबाध्यन्त्रं स्पष्टमु-
 क्तमानत्र-उक्तभाष्यं व्यवहारदशायां जाग्रत्प्रपञ्चस्याबाध्यन्वरं,
 न मुक्तिदशायां-इति गङ्गुचं. 'कस्याश्चिदवस्थायां बाध्यते इत्यत्र
 'कस्याश्चित्' इत्यवस्थाविशेषणस्यारम्भेन अवस्थान्वावच्छिन्नज्ञान-
 र्गतमुक्त्यवस्थायापि बाध्यन्वमतिषेधानां अन्यथा कस्याश्चिदिषि
 अवस्थाविशेषणत्रयेऽप्यापत्तिः । नच मुक्तेरवस्थान्वाभावादुक्त-
 भाष्येण तत्र प्रपञ्चस्य न बाध्यन्वमतिषेधमिद्धिः-इति गङ्गुचम् एवं
 मुक्तिफलानिमस्तदवस्थावधूतः' इति सूत्रीयेण - ब्रह्मैव हि
 मुक्त्यवस्था-इति भाष्येण मुक्तेरप्यवस्थान्वोक्तेः । नैवं जाग्रत्
 प्रपञ्चो बाध्यते इति प्रस्थानत्रयभाष्ये कुत्रापि स्पष्टवाक्यमस्ति,
 येन जाग्रत्प्रपञ्चस्य बाध्यन्वमपि भाष्यकृताम् अभिप्रेतं स्यात् ।
 बाध्यन्वमूचकं परम् 'एन्द्रजालिकवत्, परुमरीच्युदकादिवत्, स्वप्न-
 वत्' इत्यादिवाक्यं भाष्ये तत्र तत्र वर्तते; स्पष्टवाक्यविराधे मूच-
 कवाक्यानां किञ्चित्किञ्चित्सादृश्यादिना नेयत्वम् उचितम् ।
 अत एव समन्वयाधिकरणभाष्ये 'एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया
 क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः, नहि ब्रह्मैकत्वज्ञानेना-
 न्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनस्सम्भवोऽस्तिइति' भाष्यम्; आरम्भ-
 णाधिकरणे 'परमार्थावस्थायामीशितेशितव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते'
 इति भाष्यं; 'स्वाप्ययसम्पत्त्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि' इति सूत्रे
 'तयोः सुषुप्तिमुक्त्योः अन्यतरावस्थापेक्षमेतद्विशेषसंज्ञाभावव-
 चनम्' इति भाष्यम्; एतैर्भाष्यैः ब्रह्मसाक्षात्कारात् मुक्त्यवस्थायां
 द्वैतविज्ञानस्य द्वैतव्यवहारस्य द्वैतविशेषविज्ञानस्य च नाशः क-
 थितः ; नतु ब्रह्मज्ञानात् द्वैतस्य विनाशः । तस्मात् द्वैतस्य न

ज्ञानवाच्यत्वं भाष्यकृदाभिमतं: किन्तु ब्रह्मज्ञानवाच्यद्वैतविज्ञान-
 व्यवहारविषयत्वमेव: अन्यथा उदाहृतबहुभाष्यार्थविरोधापत्तिः।
 किञ्च-न पश्यो मृत्युं पश्यति'तत्केन कं पश्येत् तत्केन किं जि-
 घ्रेत्'इत्यादि 'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत् शृणोति'इत्यादिश्रुति-
 भिः द्वैतज्ञानादिरूपविज्ञानस्यैव भाषेपः ब्रह्मज्ञानकाले क्रियते:न
 तु द्वैतस्य!नेह'नानास्ति किञ्चन'इत्यादिश्रुत्यानस्था नतोऽपित्याद्य
 धिकगणीयेन भाष्येण द्वैतनिषेधस्तु अभ्युपगम्यचेमं व्यावहारिकं
 भोक्तृभोग्यादिलक्षणंविभागं'स्याल्लोकवत्'इतिपरिहारोऽभिहितः
 'नत्वयंविभागःपरमार्थतोऽस्ति'इत्यारम्भणाधिकरणभाष्यरीत्या
 पारमार्थिकत्वाकारेण,नस्वरूपेणेतिस्पष्टमवगम्यते।एतेनाविद्याप्र-
 त्युपस्थापितत्वाविद्याकृतत्वाविद्यकत्वाध्यस्तत्वमिध्यात्वशब्दाः
 अविद्याख्यमायाविषयकभानविनाशकब्रह्मसाक्षात्कारनाशयत्व-
 योग्यस्वविषयकभानादिव्यवहारकत्वपराः न तु ब्रह्मज्ञाननाशय-
 इयत्वाविद्याधीनोत्पत्तिकत्व अविद्यानाशनाशयत्वपराः: उदाहृत-
 भाष्यानुसारात्,अविद्यायनादिभावानामुत्पत्त्यसम्भवाच्च। एवम्-
 'उपमदंश्च'इतिमूर्त्तये-'क्रियाधिकारहेवोःक्रियाकारकफलादिल-
 क्षणस्य अविद्याकृतप्रपञ्चस्यस्वरूपोपमदंमामनन्ति'इतिभाष्ये स्व-
 रूपमदंमामनन्तीत्यनुत्वा उपशब्दसङ्घटनात् क्रियाधिकारहेतु-
 प्रपञ्चस्वरूपस्य सम्बन्ध्युपपदार्थसामीप्यवतः स्फुरणाभिवदन-
 रूपव्यवहारस्य ब्रह्मज्ञानात् मदनं, न तु तद्विषयप्रपञ्चस्येत्यवग-
 म्यते;अन्यथा उपेत्युपसर्गनिवेशवैयर्थ्यापत्तेः । नचायमुपशब्दः
 निरर्थकः,सम्भवति सार्थकत्वे निरर्थकत्वकल्पनानुपपत्तेः। न च
 धात्वर्थान्यथयतृत्वपरः, प्रकृते मृदिधात्वर्थमदनस्यैव विवक्षि-

नन्वान्। तस्मान्न ज्ञानान् प्रपञ्चव्यवहारस्यैव लोपः। न तु जगत्
 इति सिद्धम्। एवं 'मायाभावन्तु' इति सूत्राग्रे 'मायव ब्रह्मान्मन्व-
 दज्ञानान् वियदादिप्रपञ्चोऽप्यवस्थितरूपो भवति' इति भाष्ये ब्रह्म-
 ज्ञानान् पूर्वं वियदादिप्रपञ्चस्य व्यवस्थितरूपत्वमुक्तं नन्ववि-
 नाशो भवतीत्युक्तम् तेन ब्रह्मज्ञानोत्तरं प्रपञ्चस्याव्यवस्थितरूपत्वं
 सिद्ध्यति, न तु विनाशित्वम्। अव्यवस्थितरूपत्वं च ब्रह्मज्ञानविनाशे
 व्यवहारकत्वं, न तु विनाशित्वः। विनाशिनः अव्यवस्थितरूपत्वाद्-
 शनान्। एवं समन्वयसूत्रभाष्यभूताभ्यां 'गोणामिध्यान्मनोऽमश्वे
 पुत्रदेहादिबाधनान्। मद्ब्रह्मान्माहमस्मीति बोधे कार्यं कथं भवेत्।
 देहात्मप्रत्ययो यद्वत् प्रमाणत्वेन कल्पितः। लौकिकं तद्देवेदं प्र-
 माणं त्वान्मनिश्चयान्' इति गाथाभ्यामपि ब्रह्मज्ञानान् अहंममा-
 भिमानरूपाविद्यायाः तदधीनान्मनादात्म्यात्मीयत्वविशिष्टरूपेण
 देहपुत्रादेश्चामत्वं ब्रह्मज्ञानपर्यन्तं देहात्मप्रत्ययस्य तदधीनस्य मम
 चञ्चुर्मम श्रोत्रं पुत्रभार्यादिकमित्यादेः ममकारास्पदत्वेन लोक-
 सिद्धस्य सम्बन्धाध्यासस्य च प्रमाणत्वञ्चोक्तं; न तु मूलमाया-
 वियदादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मज्ञाने सत्यसत्त्वं; ब्रह्मज्ञानात्पूर्वमेव सत्त्वं
 चोक्तम्। एवं देहादिषु अनात्मसु अहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्यातत्
 पूजनादौ रागः तत्परिभवादौ च द्वेषः तदुच्छेददर्शनात् भयं
 मोहश्चेत्येवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रातः सन्ततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः
 तद्विपर्ययेणाविद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यमेतत्तदुभवाद्यायतन-
 मिति मुक्तोपसृप्यसूत्रभाष्ये ब्रह्मज्ञानेन अविद्यारूपभ्रमाददो-
 षस्यैव मोक्षणोक्त्या मूलमाया वेदादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मज्ञाननिवर्त्य-
 त्वानुक्त्या च ज्ञानानिवर्त्यत्वमेवैति सिद्ध्यति। 'एवमेतल्लक्ष-

णमध्यासं पण्डितावयेति मन्यन्ते अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायात्मैक-
 त्वाविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते इत्यध्यासभाष्यमपि
 उक्तार्थसाधकं ग्राह्यम् ॥ अध्यासस्य अहं ममाभिमानरूपस्य प-
 ण्डितावयेति मन्यन्त इति पण्डितगीत्या अविद्यात्वोक्त्या मूल-
 मायादीनाम् अविद्यात्वं न पण्डिताभिमतमिति गम्यते ॥ अस्यानर्थ-
 हेतोः प्रहाणावित्यनेनाध्यासरूपाविद्याया एव आत्मज्ञाननाश्य-
 त्वं प्रतीयते ॥ अतएव 'तदधीनत्वादथेयत्वं' इति सूचीये 'मूक्तानां च पु-
 नरनुत्पत्तिः विद्यया तस्याः जगत्प्रागवस्थायाः बीजशक्तेर्दाहात्;
 अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिः' इति भाष्ये अध्यासरूपाविद्या-
 नादात्म्यवत्त्वरूपाविद्यात्मकत्वेनैव हेतुना बीजशक्तेर्दाह उक्तः ;
 नतु बीजशक्तित्वापरप्रायमूलमायात्वेन । अविद्यात्मकत्वहेतु-
 ना दाह इत्येतत् सूचनार्थं हि शब्दः, बहुव्रीहियोतकशब्दः चाए-
 वं समन्वयमूत्रभाष्ये- 'श्रुतयो मां प्रप्रविद्ध निवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञा-
 नस्य फलं दर्शयन्ति ॥ तथाचाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं मूत्रं
 दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिभ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरा-
 पायादपवर्गइति' इति भाष्यग्रन्थे गौतमाभिमतगौरोहमित्यादिमि-
 थ्याज्ञानरूपाध्यासस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वांशे संमतिरुक्ता । अत एव
 'कथं पुनः त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं प्रायामतिक्रामन्तीत्युच्यते-दै-
 वीति-देवस्य सम ईश्वरस्य विष्णोरित्यादिना तत्रैवं सति सर्वध-
 र्मान् परित्यज्य मामेव मायावितं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते;
 ते मां या मेतां सर्वभूतचित्तप्रोहिनीं तरन्ति-अतिक्रामन्ति संसारब-
 न्धनात् मुच्यन्ते इत्यर्थः' इत्यन्तेन दैवीहोषेति श्लोकगीताभाष्येण-
 मायायास्तरणमतिक्रमणमित्युक्तं; नतु विनाशइति ॥ अतएव क्षरती-

ति शरो विनाशी एको गतिः, अपरः पुरुषः अपरः तद्विपरीतः
 भगवतो मायाशक्तिर्गतिर्दाविर्षा पुरुषा इति गतिनाशो कभाप्येण
 मायायाः शरणरूपाविनाशगतिश्चल्यनुक्तमुपेतम् ब्रह्मसाक्षात्कारेण
 मायाविनाशतन्मयानुक्तस्य विषयदादिप्रपञ्चस्य नाशोऽनुक्तवशास्तम्,
 उक्तभाष्याविरुद्धत्वात्, उक्तभाष्यन्वाजा वाक्यान्वयाविरुद्धाया
 भाष्येण योहि ब्रह्मसत्त्वादिकं जगदान्मनोन्यत्र स्यादन्वयेण न
 व्यमद्भावं पश्यति, तं विध्यादर्शितं तदेव विध्यादृष्टं जगत् पराक-
 र्गतिर्इति भाष्येण स्यादन्वयशून्ये विषयदादिजगति स्यादन्वयवृद्धि-
 विषयत्वं विध्यात्वं जगत् उत्पन्नगम्यतेऽपुर्वोक्तामध्यान्वयत्वं उक्त-
 मपि विध्यात्वं भाष्याकाराभिमतम्। स्यादन्वयेणेतन्म पारमा-
 र्थिकत्वेनत्येतद्व्याख्यानरूपमिति च भाष्यकाराभिप्रायः॥३॥

अत्रकाश्चत् शुक्तिरूप्यस्य शुक्तिरूप्यमाशान्तकारे शुक्तिरूप्या-
 ध्यासनाशकाले नाशवत् ब्रह्मरूपमाशान्तकारे स्तम्भकुर्भावयत्
 पवनमायादिप्रपञ्चविषयकज्ञानरूपाध्यासनाशे उक्तप्रपञ्चस्या-
 पि नाशावश्यकतेति तन्नः, 'नहि जागरितोपलब्धं स्तम्भादिकस्या-
 चिदवस्थायां बाध्यते' इति पूर्वोदाहृतभाष्येण जाग्रत्प्रपञ्चस्य
 सर्वावस्थास्यपि ज्ञाननाशत्वरूप बाध्यत्वनिषेधेन जाग्रत्प्रपञ्च-
 विषयकज्ञानस्य बाध्यविषयकज्ञानस्वरूपाध्यासत्वसंभवेन शुक्ति-
 रूप्याध्यासतुल्यत्वाभावेन शुक्तिरूप्यस्य अध्यासनाशकाले
 अधिष्ठानज्ञाननाशत्ववत् जाग्रत्प्रपञ्चस्य वियन्मायापवनादे-
 रधिष्ठानब्रह्मसाक्षात्कारजन्यभाननाशकाले ब्रह्मज्ञाननाशत्वा-
 संभवात् । वियन्मायाद्यधिष्ठानत्वन्तु ब्रह्मणः वियन्मायाविषय-
 कज्ञानादिव्यवहारनाशजनकसाक्षात्कारविषयत्वमेव नतु वि-

यदाकाशकारेण परिणममानमायाविषयत्वम्, अनादेः मायावच्चित्।
 संबन्धजावेशभेदादेः मायापरिणामत्वासंभवेन तदाकाशपरिण-
 ममानमायाविषयत्वस्य विषयमायायाधिष्ठानत्वस्य ब्रह्मण्यसंभवा
 पत्तेः । नापि विषयमायाभानाकारेण परिणममान मायाख्या-
 विश्याविषयत्वं रूप्यभानाकारपरिणममाना विश्याविषयत्व-
 रूपशुक्तिरूप्याधिष्ठानत्ववत् विषयदाशधिष्ठानत्वं, विषयदादिभा-
 नस्य पूर्वाक्तगत्या अभ्यासत्वाभावेन तस्य मायाख्याविश्यावृत्ति-
 त्वासंभवानः अत एव विषयमायादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मण्यारोपितत्वं
 ब्रह्मज्ञाननाशयन्वयोग्यभानाविषयत्वमेव नतुशुक्तिरूप्यवत् अधि-
 ष्ठानाज्ञानपरिणामत्वम्। तस्मान् भगवत्पादमिद्धान्तररीत्या मुक्ति-
 कालेऽपि प्रपञ्चसत्त्वान्तर्नेकमुक्तौ सर्वमुक्त्यापत्तिः। भाष्यव्याख्या-
 तृणां मिद्धान्तररीत्यापि एकस्यमुक्तौ सर्वात्मना प्रपञ्चस्य न नाशः,
 किंतु प्रपञ्चैकदेशस्यैवेति वक्तव्यम्। तथाहि ब्रह्मविद्याभरणे 'अ-
 विभागो वचनात्' इति सूत्रभाष्यविवरणप्रकरणे अयं ग्रन्थः न च
 निरवशेषलये संसारिशून्यतापत्तिः, अज्ञाननानात्वस्वीकारेण
 तदीयतत्त्वज्ञानेन तदीयाज्ञाननिवृत्त्या तन्मूलकस्य प्रपञ्चैकदे-
 शस्य नाशाभ्युपगमेऽपि अवशिष्ट प्रपञ्चसत्त्वे अनुपपत्त्यभावात्
 -इति। विवरणानुसारिभाष्यरत्नप्रभाव्याख्याने 'एवमपि उपन्या-
 सात् पूर्वभावाद्विरोधं वादरायणः' इति सूत्रभाष्यविवरणप्रकरणे
 अयं ग्रन्थः - 'अत्र केचिन्मुह्यन्ति अखण्डचिन्मात्रज्ञानात् मुक्तस्या-
 ज्ञानाभावात् कुतः आज्ञानिकधर्मयोग इति; ते इत्थं बोधनीयाः
 ये ईश्वरधर्माः, त एव चिदात्मनि मुक्ते जीवान्तरैः व्यवहियन्त-
 इति। न च मूलाविद्यैक्यात् तन्नाशे कुतो जीवान्तरमिति वाच्यं,

न वयं तज्ज्ञाने जीवान्तरे व्यवहारं प्रपः॥ किंतु तदंशनाशेना-
 ज्ञानगर्भध्याय्यान्विकशर्गाद्व्याभिमानिनो मुक्तावस्थान्तरो-
 पाधिकाः जीवाः व्यवहारा इति वदामः॥ इति॥ भाष्यतीकृतम्तु 'प्र-
 तिजीवम् अज्ञानं भिन्नाभिन्नः तदज्ञानकार्यभूताः प्रपञ्चा अपिभि-
 न्ना एवः एकस्य मुक्ता तदज्ञानस्य तत्कार्यप्रपञ्चस्य च नाशः॥ अज्ञा-
 नान्तरपृक्तास्तु सन्त्येव' इति वदन्ति सर्वथापि मुक्तौ प्रपञ्चानुवृ-
 त्त्यावश्यकतया भाष्यस्यारम्यात् एक एव प्रपञ्चः मुक्तावपि भवि-
 नाशी तिष्ठति ; प्रपञ्चज्ञानमात्रं मुक्तदशायां ब्रह्मज्ञानेन चाध्यत
 इति भाष्यकारपक्षो व्याख्यातृभिः कुतस्त्यज्यत इति विमर्श कृ-
 ते पाण्डित्यप्रख्यापनमेव हेतुर्गति सिद्धम् ॥ श्रीः ॥

सत्त्वाद्यापरस्य' इति आरम्भणार्थिकरणमृत्रभाष्ये यथाच
 कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्याभिचरतिः एवं कार्यपि ज-
 गत् त्रिष्वपि कालेषु सत्त्वं न व्याभिचरति । एकञ्च पुनस्मन्त्वम्
 अतोऽप्यनन्यनन्यत्वं कारणात् कार्यस्य' इति ग्रन्थोऽस्ति ।
 तेनच ग्रन्थेन त्रिकालवृत्तिमत्कारणब्रह्मगतं सत्त्वं तत्कार्यस्य
 जगत उक्तम् । ब्रह्मजगतोः कार्यकारणयोरैकसत्त्वं तयोरनन्य-
 त्वरूपमित्यप्युक्तम् । 'दृश्यते तु' इति सूत्रभाष्ये 'दृश्यते हि स-
 त्तालक्षणी ब्रह्मस्वभावः आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तमिति'
 इति ग्रन्थोऽस्ति ; तेन ब्रह्मगतसत्त्वं प्रपञ्चे अनुवर्तत इत्युक्तम् ।
 तदनन्यत्वाधिकरणभाष्ये अभ्युपगम्यचेमं व्यावहारिकं भो-
 क्तृभोग्यलक्षणं विभागं 'स्याल्लोकवत्' इति परिहारोऽभिहितः ।
 'नन्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति यस्मात्तयोः कार्यकारण-
 योरनन्यत्वमवगम्यते ' इति ग्रन्थेन प्रपञ्चस्य व्यावहारि-

कं सत्त्वं ब्रह्मणः पारमार्थिकं सत्त्वमुक्तम् तथाच ब्रह्मप्रपञ्चयो-
रनुगतमेकं सत्त्वं तयोश्च पृथक् पृथक् अपरं व्यावहारिक पा-
रमार्थिकभेदेन सत्त्वद्वयमिति व्यवस्था ॥

जागरित्वन्तु प्रातिभासिकाभिन्नत्वे सति सत्ताश्रयत्वम् न-
हि जागरितोपलब्धस्थम्भादिकं कस्यांचिदवस्थायां बाध्यते इत्य-
त्र भाष्ये जागरितोपलब्धमन्येतावन्पात्रोक्तां जाग्रन्कालीन-
शुक्तिरूपरज्जुसर्पज्ञानां जागरितोपलब्धत्वेनाधिष्ठानज्ञानना-
शयत्वरूपबाध्यत्वं न स्यादित्येतदापत्तं तन्माभूदित्यर्थं स्तम्भा-
दिकां प्रति विशेषानिर्देशः कृतः अन्यथा तन्निर्देशवैफल्यापत्तेः ।
स्तम्भादिकां प्रति प्रातिभासिकाभिन्नत्वं द्योतयितुं व्यावहारिक-
सत्ताश्रयस्तम्भवादिनपदनिर्देशः । प्रातिभासिकरज्जुसर्पज्ञानाधी-
नभयकम्पादेस्तु ज्ञाननिवत्यरज्जुसर्पज्ञानाधीनत्वेऽपि प्रातिभा-
सिकत्वम्, अधिष्ठानज्ञानेन रज्जुसर्पबाधेऽपि भयकम्पाद्यनुवृत्ति-
दर्शनात् । भयकम्पादेर्नाशस्तु नाधिष्ठानज्ञानात्, किन्तु कारणा-
न्तरात् सुदृग्पातादिना घटनाशवत् नरज्जुसर्पज्ञानरूपकारणना-
शात् । गौरां हमित्यादिमिथ्याज्ञानाधीनदोषाणां मिथ्याज्ञाननाशेन
नाशः, नाधिष्ठानात्मज्ञानेन । एतेन प्रातिभासिककार्यस्यापि अधि-
ष्ठानज्ञाननाशयत्वमिन्युक्तमपास्तम्, अधिष्ठानज्ञानसत्त्वेऽपि भय-
कम्पाद्यनुवृत्तिदर्शनात्, रज्जुसर्पतज्ज्ञानमात्रनाशदर्शनाच्च ॥ श्रीः ॥

ओं ॥ मिथ्यात्वप्रतिभटं ब्रह्मासाधारणम्, अद्वैत्यभिमतं
पारमार्थिकत्वं न तावत् सर्वकालाबाध्यत्वं 'नैवं जागरितोपलब्धं
स्तम्भादिकं कस्याश्चिदवस्थायां बाध्यते' इति भाष्येण तस्य

स्तम्भादिमाधारणन्वान् । नापि कालवर्थाविनाशयन्त्रं भवतीति
 क्षरो विनाशी एको गतिः प्रारः पुरुषः प्रक्षरः नादिपरितः
 भगवतो पायाशक्तिर्गतिं द्वाविर्मा पुरुषाविर्गतिं गतिनाशकभा-
 ष्येण पायायावपि तस्य सत्त्वावगमानः किन्तु 'यो हि ब्रह्मसत्त्वा-
 दिकं जगत्तन्मनोऽन्यत्र व्यावर्त्येण व्यवसृष्टावं पश्यति' इति ।
 व्यावर्तिनं तदेव पिश्यादृष्टं जगत्पराकर्माविर्गतिनाशकयान्त्रयाच-
 कर्णभाष्यर्गत्या पिश्यान्वर्तनभट्टया संसृजितं व्यावर्त्यमेव
 परब्रह्मासाधारणं पारमार्थिकत्वं नन्वन्यादृष्टं, भगवत्पादाभाष्य-
 विरोधापत्तिरित्यलम् । ब्रह्मजीवयोर्भेदः स्वाभाविकः औपाधिक-
 र्त्वात् पञ्चदशं भाष्यकृदाभिमतमूलं च स्वाभाविकभेदपक्षः मन्कृत-
 भाष्यगाम्भीर्यग्रन्थे सम्यगुपपातितः । औपाधिकभेदपक्षस्यैव
 निरूप्यते । प्रथमं तावत् मुक्तिदशायामपि उपाधिसत्त्वं निरूप्यते
 ननु मुक्तिदशायामपि उपाधिसत्त्वं ब्रह्मजीवयोः स्वरूपकथं कथं
 सम्भवतीति चेन्न बन्धदशायाम् उपाधिसत्त्वेऽपि स्वरूपकथयत्
 मुक्तिदशायामपि तत्सत्त्वेऽपि स्वरूपकथोपपत्तेः । 'यावदात्मभा-
 वित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनान्' इति मूत्रावतरणभाष्यमिदं - 'स्यादेतत्'
 यदि बुद्धिगुणसारत्वादात्मनस्यंसारित्वं कल्प्यते; ततो बुद्ध्यात्म-
 नोः भिन्नयोः संयोगावसानमवश्यं भावीत्यतो बुद्धिवियोगे स-
 त्यात्मनो विभक्तस्यानालक्ष्यत्वात् असत्त्वम् असंसारित्वं वा प्र-
 सज्येतेत्यत उत्तरं पठति - 'यावदात्मभावित्वादिति' इत्यस्ति । तस्मिन्
 भाष्ये बुद्ध्युपाधिवियोगे आत्मनो अनालक्ष्यत्वहेतुकमसत्त्वमापा-
 दितम्; तेन बन्धदशायामिव मुक्तिदशायामपि जीवस्वरूपासत्त्ववा-

रणार्थं बुद्धिसंयोगो भाष्यकाराभिप्रेत इति स्पष्टं प्रतीयते । नच
 उपाधिविशोगेऽपि न्यक्ष्यन्तत्वात् नामन्वापादनमात्मनो युक्तमि-
 त्यनः भ्रमं मागन्तुं चेत् पञ्चान्तर्गमाजङ्गितमिति शङ्क्यं तदा हि
 स्य रूपनाशादयच्चमाशाङ्कवापादनीयं नन्वनालक्ष्यत्वात् भवतु
 अनालक्ष्यत्वादयच्चमापादितम् । नञ्च भ्रमन्वासंमार्गित्वापादन-
 योऽस्तन्वयवत्त्वमूचकवाकारानुपपात्तः । एतेन अनालक्ष्यत्वादस-
 च्चायाः भाष्यमापातन इत्युक्तिः केषांश्चिदपास्ता भाष्यकृतां प्र-
 मादकमनापत्तेः । एवं स एव तु कर्मानुष्मतिशब्दविधिभ्यः इति
 सूत्राणि 'एवंमति यावदेकोपाधिगता बन्धानुवृत्तिः तावदेकजीव
 व्यवहारः उपाध्यन्तर्गतायान्तु बन्धानुवृत्ता जीवान्तरव्यवहारः'
 इति भाष्ये एकोपाध्यनुवृत्तावेकजीवव्यवहार इत्याद्यनुक्त्वा 'या-
 वदुपाधिगतबन्धानुवृत्तिस्तावत् एकजीवादिव्यवहारः' इत्युक्त्या
 बन्धानुवृत्तिशून्योपाध्यनुवृत्तिः यावत्तावच्छब्दाभ्यांसंमूच्यते ।
 बन्धानुवृत्तिशून्यता च बन्धनिवृत्तिरूपमुक्तावेवेति मुक्तिदशा-
 यामुपाध्यनुवृत्तिमिद्धिः । एवं 'तद्गुणसारत्वात्' इति सूत्राणि- 'तस्याः
 बुद्धेः गुणाः तद्गुणाः इच्छाद्वेषः सुखं दुःखमित्यादयस्तद्गुणाः
 सारः प्रधानं यस्यात्मनः संसारित्वे स तद्गुणसारः तस्य भाव-
 स्तद्गुणसारत्वं नहि बुद्धेर्गुणैर्विना केवलस्यात्मनस्संसारित्वम-
 स्ति' इति भाष्ये बुद्ध्युपाधिगतेच्छाद्वेषादिगुणानामेवात्मनस्संसा-
 रित्वे हेतुत्वोक्त्या केवलबुद्धेः संसारित्वहेतुत्वानुक्त्या चासंसा-
 रित्वाख्यमुक्तिदशायां संसारित्वप्रयोजकबुद्धिगुणानामेवाभावः,
 न बुद्धेरिति सिद्ध्या मुक्तिदशायां केवलबुद्ध्यनुवृत्तिः भाष्यकृद-
 भिमतेति सिद्धम् यावदात्मभावित्वमूत्रभाष्ये—'यावदस्य सम्य-

गदर्शनेन संमार्गिन्वं न निवर्तने. तावदेवाम्य बुद्ध्या संयोगानशा-
 म्यति तावदेवचायं बुद्ध्यापाधिसम्बन्धः. तावदेवाम्य जीवन्वं सं-
 मार्गिन्वञ्च' इति ग्रन्थेन बुद्धिरूपोपाधिसंयोगशयनस्य संमार्गिन्व-
 निवर्तकब्रह्मदर्शनाधीनत्वमुक्तम्। शास्त्रमानबुद्धिसंयोगान्न बुद्धि-
 गुणेच्छाद्वेषादित्येव तदणताम्बसूत्रभाष्योक्तो ग्राहः. बुद्धिगुणे-
 च्छाद्वेषादिबुद्धिगुणसंयोगयोः पूर्वान्तस्मृत्वभाष्ययोः संमार्गिन्व-
 हेतुर्वोक्तिप्रत्याभिधानात् । अतो मुक्ता नोपाधिवन्तः. किन्तु इ-
 च्छाद्वेषान्मकबुद्धिसंयोग एव लीयते इति निष्प्रत्युहम् । एवम्
 'एवं मुक्तिफलानिपस्तदवस्थावर्धनः' इति सूत्रभाष्ये 'ब्रह्मैव हि
 मुक्तयवस्था' इत्युपक्रमे 'नच तस्यावाप उत्कर्षनिकषान्मकोतिश-
 य उपपद्यते' इति ब्रह्मविद्यायामपि उत्कर्षनिकषाभावमुक्त्वा स
 गुणामृ तु विद्याम् गुणावापोद्गापवशान् भेदोपपत्ती सत्यामुपप-
 द्यते यथास्यं फलभेदनियमः कर्मफलवन्तथा हि लिङ्गदर्शनं 'तं
 यथा यथोपासने नथैव भवति' इति नैव निर्गुणायां विद्यायां गुणा-
 भावान्। तथाच स्मृतिः 'नहिर्गतिर्गार्थिकास्ति कस्यचित् सांत हि गु-
 णे प्रवदन्त्यतुल्यताम्' इतीति ग्रन्थगृहीतस्मृत्या निर्गुणब्रह्मविद्याल-
 भ्यमुक्तयवस्थारूपब्रह्मातुल्यतानिरसनेन तुल्यत्वोक्त्या मुक्ता -
 वस्थारूपब्रह्मणां परस्परसादृश्यसिद्ध्यावश्यकतया मुक्तयवस्था-
 यां मुक्तब्रह्मरूपमुक्तयवस्थानां परस्परं भेदतिष्ठत्यर्थमुपाधिसत्त्वं
 तत्प्रयुक्तभेदश्च भगवत्पादाभिमत इति निष्प्रत्युहम् । कार्यब्रह्म-
 लोकप्रलयप्रत्यवस्थाने सति तत्रैवोत्पन्नसम्यग्दर्शनास्सन्तः त-
 दध्यक्षेण हिरण्यगर्भेण सहातः परं परिशुद्धं विष्णोः परं पदं प्रति-
 पद्यन्ते' इति 'कार्यात्ययेतदध्यक्षेण' इति सूत्रभाष्यस्मृतिरप्येतमर्थम-

नुनानानि। ब्रह्मणामहं ने सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचते। परस्यान्ते कृता-
 न्मानः प्रविशन्ति परं परम्'इतीतिस्मृतेऽनेन सूत्रभाष्याभ्यां परि-
 शुद्धविष्णवपदकमेकमेवशक्तियाकर्तृणां मुक्तानां बहुत्वोक्त्या मु-
 क्तिदशायामपि भेदावश्यकतया तत्प्रयोजकोपाधिरस्त्येवेति
 सिद्धमाविष्णवस्थानस्यैव मुक्तभोग्यत्वं च सिद्धम्। अस्माकंतु रथ-
 रूपकप्रगरीगानुसारेण विष्णोरेव परमपदं दर्शयितुमयमुपन्यास
 इत्यनवश्यम्'इति श्रुत्यावचनाच्च'इति सूत्रभाष्ये विष्णोरेवेत्येवका-
 रेण विध्यादिदेवतान्तरपदस्य मुक्तप्राप्यत्वदर्शनं निवारितम्; अ-
 न्यथा एवकारवैयर्थ्यापत्तिः। अंशाधिकरणीयस्मरन्ति च'इति सूत्र-
 भाष्यभूते'कर्मन्मात्वपरोयोऽसौ मोक्षवन्धैस्मयुज्यते। स सप्तदश-
 केनापि राशिना युज्यते पुनः'इति भारतवचनेपुनरित्यनेन कर्मो-
 परमरूपमोक्षानन्तरमपि सप्तदशकराशिरूपापाधिसंबन्धोक्त्या मु-
 क्तिदशायामपि आपाधिकभेदः सिध्यति'राशिना युज्यते सदा'इ-
 ति पाठे मुक्तावुपाध्यनुवृत्तिः स्फुटा। एवं भगवद्गीताभाष्ये'न त्वे
 वाहं जातुनासं न त्वं ने मे जनाधिपाः। नचैव न भविष्यामः
 सर्वं वयमतः परम्'इति श्लोकविवरणे-'नचैव न भविष्यामः'किंतु
 भविष्याम एव सर्ववयमस्मात् देहविनाशात् उत्तरकालेऽपि त्रि-
 ष्वपि कालेषु नित्यात्मस्वरूपेणेत्यर्थः। देह भेदानुवृत्त्या बहु-
 वचनं नात्मभेदाभिप्रायेण'इति - भाष्ये, भविष्यत्कालातर्गतमु-
 क्तिकालेऽपि भगवतोर्जुनस्य जनाधिपानाश्च देहभेदानुवृत्त्युक्त्या
 मोक्षकालेऽपि स्वरूपतो भेदाभावेऽपि-देहभेदोपाधिकात्मभेदसिद्धिः।
 एवं प्रकृतिंपुरुषं'चैव विद्ध्यनादीउभावपि'इति श्लोकस्य भाष्यं'स-
 प्रमे ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते-परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे एतत्प्रकृ-

निदययोरनिवृत्तं कथं भूतानां पितृव्ययमर्थो भूतानां यत्ने-प्रकृतिर्मात्रमकृ-
तिः पुण्यं श्रेष्ठं प्रकृतिः प्रकृतिपुरुषा नावृत्तानां यत्नादीनां यत्ने
आदिदयोस्तावनादीनि नित्यन्वादाश्चरम्य नन्वकृत्योर्गोपयुक्तं नि-
त्यन्वेन भवितुम्। प्रकृतिद्वयवत्त्वं यदीश्वरस्यैव नन्वः। यावदाप्रकृति-
भ्यामीश्वरं जगदुत्पत्तिरिति प्रत्यक्षहेतुः। ते द्वे प्रकृती अन्यादीनां सत्ये
इत्यस्मिन्नेन च भाष्येण ईश्वरवत्त्वं श्रेष्ठं स्यात्। श्रेष्ठं नन्वाकारेण
प्रागभावाप्रतियोगित्वरूपानादित्वं यन्माप्रतियोगित्वरूपं नित्य-
न्वम् ईश्वरतुल्यमनाकन्वं चाक्तम्। श्रेष्ठं स्यात् बुद्ध्याप्यवच्छिन्नं च-
द्रूपत्वात् बुद्ध्याप्यः सादित्वं विनाशित्वं समत्यन्वे च श्रेष्ठं स्यात्-
पि सादित्वं विनाशित्वं समत्यन्वापत्त्या तस्यानादित्वं विना-
शित्वं समत्यन्ववोक्तं। अक्तभाष्यविशेषो दुष्परिहर इति बुद्ध्या-
प्येवमपि अन्यादित्वं विनाशित्वं समत्यन्वानि उक्तभाष्येण भि-
द्यन्ति। तस्मान्मुक्तिदशायामपि बुद्ध्याप्यधिको जीवेश्वरभेदो
भगवत्पादाभिमत इति सिद्धम्। नचात्र श्रेष्ठं स्यात् आद्यन्तशून्यत्वेन
निर्दिष्टं स्यात् उपाधिशून्यनिर्विशेषचैतन्यरूपत्वं तस्य ईश्वरप्रकृ-
तित्वनियाम्यन्वयोरवोक्तयोरसंभवात्। एवम् अन्यादित्वान्नि-
र्गुणत्वात् एवमात्मायमव्ययः' इति श्लोकस्य भाष्यम्-एकस्यात्मनः
सर्वदेहात्मत्वे तदोपसंबन्धे प्राप्ते इदमुच्यते - अन्यादीति-अनादे-
र्भावो अन्यादित्वम् आदिः कारणं यत् यस्य नास्ति तदनादि।
यद्यदादिमत् तत् स्वेनात्मनाव्येति-अयन्तु अन्यादित्वात् निरव-
यव इति कृत्वानव्येतीत्यस्मितेन भाष्येणानादिसामान्यस्य
स्वरूपेण नाशाभावोक्त्या जीवोपाधिवुद्धेरपि अन्यादेः स्वतो
अविनाशित्वसिद्ध्यामुक्तिदशाभावित्वं तदशायामपि बुद्ध्याप्य-

धिकभेदश्चमिथ्यति एवं परममुक्तावपि कालोक्त्येव-भोगेनत्वित
 रेक्षयित्वा संपद्यते इति सूत्रेण भारव्यकार्येषु पापे उपभो-
 गेन भक्षयित्वा ब्रह्मसंपद्यते तस्य तावदेवाचरं यावन्नविमोक्षये अथ
 संपन्म्यइतीति भगवन्पादभाष्याभ्यां तथात्वावगमात् सूत्रतत्
 भाष्यगतेन त्वा प्रत्यये न प्रारब्धपुण्यपापक्षपणक्रिया ब्रह्मसं-
 पत्तिरूपमुक्तिक्रिययोः पूर्वोत्तरकालवृत्तित्वावगमात् समानक-
 र्त्तृकयोः पूर्वकालइतिस्मरणं । सूत्रविषयश्रुतौ यावन्तावदथशब्दैः
 उक्ताक्रिययोः कालसंमन्धावगमात् - कालसंबन्धेवमुक्तितरिति
 प्रारब्धकर्मभयोत्तरं मुक्तब्रह्मणोः संपत्तिक्रियायां कर्तृकर्मभा-
 वनिर्देशान् तयोः सुक्तावपिभेदः कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति सूत्रत-
 द्भाष्यरीत्यासिध्यति - तादृशभेदमिध्यर्थं सुक्तावपि उपाधिसंब-
 न्धो भगवन्पादाभिप्रेतइति निष्प्रत्यूहं । एवं ममैवांशो जीव-
 त्तलोकइति श्लोकस्य भाष्यं - यथाजलमूर्यकः सूर्यांशो जलनिमि-
 त्तापाये मूर्यमेवगन्वाननिवर्तते तथा अयमप्यंशः तेनैवात्म-
 त्मना सङ्गच्छति यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाशः
 आकाशांशः सन् घटादिनिमित्तापाये आकाशं प्राप्य न निव-
 र्तत इत्यस्ति - तत्र भाष्ये दृष्टान्तभाग एव उपाधिनाश उक्तः न
 दार्ष्टान्तिकभागेपि तस्मान्मुक्तावप्युपाधिसिद्धिः - एवं फलाध्या-
 ये चतुर्थपादे एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायण
 इति सूत्रं तस्य च पारमार्थिकचैतन्यमात्र स्वरूपाभ्युपगमेपि
 व्यवहारापेक्षया पूर्वसिद्धस्याप्युपन्यासादिभ्योपगतस्य ब्राह्मस्य
 ऐश्वर्यरूपस्याप्रत्याख्यानादविरोधं बादरायण आचार्यो मन्यत
 इति भाष्यं । तस्मिन् भाष्ये पारमार्थिकचैतन्यमात्र स्वरूपाभ्यु-

पगमेषीत्यत्राभ्युपगमोत्तराणि शब्देन यद्यपि स्वाभाविकीचि-
 न्मात्ररूपनामुक्तस्य नास्ति तथापि औद्भृतापि श्रद्धानुसारेण
 स्वाभाविकीं चिन्मात्रतां वादगायणाङ्गीकृतवानिति प्रतीयते
 साङ्ख्य्याधिकरणे अभ्युपगमेष्यथाभावादिनि सूत्रायाभ्युपगमे-
 पीति पदव्याख्यानरूपं स्वाभाविकी प्रधानस्य न प्रवृत्तागति
 स्थापितं । अथापि नाम भवत श्रद्धामनुकूटमानाः स्वाभाव-
 कीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छेम तथापीति भाष्ये अभ्युप-
 गमोत्तराणि शब्दरूपपदविवरणे अनभ्युपेनाभ्युपगमस्यैव अ-
 भ्युपगमोत्तराणि शब्देन स्पष्टं कथनान् - प्रकृतेऽपि अभ्युपगमे-
 पीति भाष्यगत शब्दस्यारम्भेन मुक्तस्य निर्विशेषचिन्मात्रत्वे
 भाष्यकृतां परमतान्पर्याप्रतीतेः । उक्तभाष्ये मुक्तभाष्ये ऐश्वर्ये
 ब्राह्मणस्येति अनेनविशेषणेन मुक्तब्रह्मो भयानुगत मैश्वर्यमव-
 गम्यते । तेन च मुक्तब्रह्मणोः भेदोप्यवगम्यते । अभेदे तस्यै-
 व तदीयमैश्वर्यमित्युक्ति वत् असाङ्गत्यापत्तेः ऐश्वर्यप्रतियोगित-
 या ब्राह्मणस्येति पदनिर्दिष्टब्रह्मणः ऐश्वर्यानुयोगिमुक्तस्य च भे-
 दोवश्यं भाष्येव-परस्परभिन्नज्येष्ठ कनिष्ठोभयस्वामिकथनेक-
 निष्ठस्येदं ज्येष्ठीयमिति वत् मुक्तैश्वर्ये ब्राह्मेणेति सूत्रब्राह्मणस्यै-
 वैश्वर्यस्येति-भाष्ययोः ब्राह्मत्वनिर्देशात् ब्रह्ममुक्तयोः भेदः
 स्पष्टः अन्यथा मुक्तब्रह्मणोर्भेदाभावे चैत्रीयमिदं चैत्रीयमित्य-
 स्यापि संप्रतिपन्नत्वापत्तेः तस्मात् एवमप्युपपन्न्यासादिति सूत्र-
 भगवत् पादभाष्यं मुक्तिदशायामपि मुक्तजीवब्रह्मणोः औपा-
 धिकं भिन्नत्वमस्तीति सूचयतीत्यलम् ॥ श्रीः ॥

एनेन प्रलयसामान्यात् शक्त्यवशेषताप्रसक्तौ ब्रवीति अ-
 विभागापत्तिर्बेति। कुतः? वचनात्। तथाहि कलाप्रलयमुक्त्वावक्ति-
 भिद्येनेतासां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते स एषो कलो मृतो भवती
 नि अविद्यानिमित्तानां कलानां विद्यानिमित्ते प्रलयेन सावशेष-
 नोपपत्तिर्गित् अविभागा वचनादिति सूत्रभाष्यं षोडशकलान्तर्ग-
 तमनसोऽपि निरवशेषलयं कथयति। तत् कथं जीवोपाधिमनसः सु-
 क्तौ मन्वापति परास्तं प्रश्नोपांनषद्भाष्ये षोडशकलाप्रलयबोधक-
 पदस्य अस्तं गच्छन्तीत्यस्य अदर्शनं गच्छन्तीति विवरणात् कला-
 विषयकदर्शनसामान्याभावस्यैव निरवशेषलयरूपताभाषणात् स्व-
 रूपनाशस्वीकारे तत् भाष्यनिरोधापत्त्या त्वदुक्ताविभागो वच-
 नादिति भाष्यमपि दर्शनाभावमेव कलानां निरवशेषलय इत्येतत्
 परमेव । अन्यथा भाष्ययोः विरोधापत्तेः । अस्तं गच्छतीत्यत्र
 अस्तंगमनस्य मूयः अस्तं गच्छति इति वत् अदर्शनगमनार्थत्वस्यै-
 व न्याय्यत्वात् । अन्यथा सूर्यास्तमयेऽपि सूर्यस्वरूपनाशापत्तेश्च ।
 ननु जीवब्रह्मणोः स्वाभाविकभेदपक्षापेक्षया तयोः मुक्तिदशाभा-
 व्याँपाधिकभेदपक्षे को विशेष इति चेन्न स्वाभाविकभेदपक्षे द्वासु-
 पर्णत्यादिभेदशास्त्रं मुख्यं तत्त्वमस्याद्यभेदशास्त्रं जीवब्रह्मोभयानु-
 गतधर्माभेदाभिप्रायमिति गौणं - मुक्तिदशाभाव्याँपाधिकभेदपक्षे-
 तु संसारदशायामिव स्वरूपाभेदस्य मुक्तिदशायामपि सत्त्वात्
 तत्त्वमस्याद्यभेदशास्त्रं मुख्यं - भेदशास्त्रं तु औपाधिकभेदविषय-
 तया गौणमिति विशेषसत्त्वात् अत एव मत्कृतभगवत्पादभाष्य
 गाम्भीर्यग्रन्थे चतुर्दशपृष्ठे पञ्चमपङ्क्तौ स्वाभाविकभेदे भगवत्पा-
 दाभिमतत्वं तत्रैव विंशतितमे पृष्ठे प्रथमपङ्क्तौ औपाधिकभेदे भगव-

न्यादाभिपतन्वमुक्तं नानुपपन्नापित्यलं - एवं मुक्तयवस्थायां मुक्तः
 स्वीयमुख्याश्रयः स्वीयमुख्यावभासवर्धाद्भाङ्गाकायः - मुक्ताव-
 स्थायामप्यावस्थाध्वानं विशयाप्रदीपेन विभृयान्मन केवलो नि-
 र्वृतस्मुखो भवतीति यथाच ततोभयधेनिमुख्याप्ये भाविशानिवृ-
 त्तिपतो मुक्तस्य मुखोति मुख्याश्रयन्वानिन्दशान-मुख्यस्यज्ञानिकम-
 ताक-वस्य भावत्वेन न्यायमुख्यानुभवोऽपि मुक्तस्यास्तीत्युक्तभा-
 ष्यादेव प्रतीयते तस्मान् मुक्ता भगवन्प्रादयने निर्गतशयस्वीय
 मुख्यानुभवोऽस्तीति मोक्षस्य मुख्यानुभवस्य सवर्गान्तरापनस्य मि-
 त्तिर्गित्यलम् ॥

ब्रह्मच द्विविधं निर्विशेषं साविशेषञ्च निर्विशेषत्वन्तु आ-
 विद्यकस्थूलन्याणुत्वदीयत्वदन्त्यन्व शब्द स्पश रूप पाप जग शो
 कादिधर्मपरहितत्वं - ननु धर्मसामान्यशून्यत्वं मगुणत्वन्तु मनोम-
 यत्व प्राणशरीरत्वभारूपत्वाद्याविद्यकगुणयुक्तत्वं । निर्विशेषस्य
 ब्रह्मणः परमिति निर्गुणमिति प्रधानमिति ज्ञेयब्रह्मेति शुद्धमि-
 त्यादि संज्ञासाविशेषब्रह्मणः अपरब्रह्मेति मगुणमिति शब्दमिति
 अप्रधानब्रह्मेति सोपाधिकं ब्रह्मेति संज्ञा उपाम्यब्रह्मेतिच-अत्रा-
 र्थं प्रमाणं किं? द्वे ब्रह्मणी परमपरञ्चेति वाढं द्वे-एतद्वे सत्यकामपर-
 आपरश्च ब्रह्मयदोकार इत्यादिदशनात्-किंपुनः परं ब्रह्म किमप-
 रमिति - उच्यते ! यत्राविद्याकृतनामरूपादिविशेषप्रतिषेधेन अ-
 स्थूलादिशब्दैः ब्रह्म व्यपदिश्यते तत् परं तदेव यत्र नामरूपादि-
 विशेषेण केनचिद्विशिष्टमुपासनायोपदिश्यते मनोमयः प्राणशरी-
 रोभारूपइत्यादिशब्दैस्तदपरमिति नन्वेवंसति अद्वितीयश्रुतिरूप-
 रुद्धयेतन-अविद्याकृतनामरूपोपाधिकतया परिहृतत्वादिति कार्यं

वादार्गित्यधिकरणान्भगवत्पादभाष्यमेकं तथावाजमनेयके श्रू-
 यते-एतद् नदःसं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनष्वदीर्घमि-
 त्यादि-तथा आथर्वणे श्रूयते-अथपराययानतदक्षरमभिगम्यतेयत्त-
 दद्रेश्यमग्राद्यमगोत्रमवणमित्यादि - तथैवान्यत्रापि विशेषनिरा-
 करणेनाक्षरं ब्रह्म आच्यते इत्युपक्रमकं तथाचानन्दादयः प्रधान-
 म्येव व्याख्यातं तत्र विधिरूपाणि विशेषणानि चिन्तितानि
 इह प्रतिषेधरूपाणीति विशेषप्रपञ्चनाथैवायं चिन्ताभेद इत्यक्षर-
 धियामविरोध इति सूत्रभाष्यं एकं ब्रह्मस्यरूपप्रतिपादनपरासु
 श्रुतिषु आनन्दरूपत्वं विज्ञानयनत्वं सर्वगतत्वं सर्वोत्पत्त्वमित्येवं-
 जानीयकाः प्रधानस्य ब्रह्मगो धर्माः सर्वे सर्वत्र प्रतिपत्तव्याः। त-
 स्मात् सावत्रिकत्वंब्रह्मधर्माणामिति आनन्दादयः प्रधानस्ये-
 तिसूत्रभाष्यञ्च प्रमाणम्। नचोदाहृतभाष्योक्तानां प्रधानज्ञेयनि-
 विशेषब्रह्मगतानामुपलक्षणविधया निवेशःशक्यः। भावरूपाणि
 विशेषणानि चिन्तितानि। इह तु अभावरूपाणीत्यनुपदोदाहृतब्र-
 ह्मगतविशेषाणां विशेषणत्वस्यकण्ठ नएवोक्त्या उपलक्षणत्वायो-
 गात्॥आनन्दादिबोधकपदोपसंहारेऽपि तत्तत्पदबोद्धव्यानन्दत्वा-
 देः विशेषणत्वानभ्युपगमे उक्तभाष्यविरोधः दुष्परिहरः॥ त-
 स्मात् भगवत्पादमते आनन्दत्वविज्ञानयनत्वसर्वगतत्वसर्वा-
 त्मत्वादिभावधर्मकं स्थूलत्वाद्याविद्यकधर्मरहितं ब्रह्मैव अपास्त-
 समस्तविशेषनिर्विशेषनिर्गुणनिर्धर्मकज्ञेयब्रह्मप्रधानब्रह्मपरब्रह्मे -
 तिशब्दैः व्यवह्रीयते - नतु सर्वात्मना गुणत्वावच्छिन्नगुणसामा-
 न्याभाववत्-अनुपदोदाहृतभाष्यत्रयविरोधापत्तेः तदेवबृह्म मनो-

मयन्वभारूपन्वाशाविश्वकथमविशिष्टं मगुणापित्यादिशब्दैः व्यव-
हियत इति सिद्धं श्रीः ॥

स्वापप्रबोधयोः प्रभवप्रलयौ श्रूयेत-यदा मृतः स्वप्नं न क-
ञ्चन पठयति-अथास्मिन् प्राण एव एकधा भवति तदेतं वाक्यं स-
र्वैर्नामाभरण्येति। यदा प्रतिबुद्धयेत एतस्मादान्मनश्मर्त्ये प्राणा-
यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते इति समाननापरूपन्वाचेति सूत्रभाष्यस्य
स्वारस्यानादशनेर्दृष्टः, अदशने लयः, इतिर्दृष्टिर्माष्टिपक्षः कथितइति
कश्चिन्, तन्मन्दम्; अप्येति विप्रतिष्ठन्ते इति शब्दाभ्यां प्रलयप्रभव-
योरैवाभिधानेन अदशनदशनयोस्ताभ्याम् अनाभिहितत्वात्-यथा
यतनार्पित आयतनस्य गोलकादेः पूर्वसिद्ध्यन्निर्देशेन तदंशे
लयमृष्ट्यसंभवाच्च-किन्तु विषयेन्द्रिययोः कायाक्षमन्वतन्मन्वे-
लक्षणया अप्येति विप्रतिष्ठन्तेशब्दाभ्याम् अभिलिप्येते इत्येता दृ-
ष्टिसृष्टिपक्षस्य उक्तभाष्येणामिद्धः - अन्यथादृष्टिर्माष्टिपक्षस्य उ-
क्तभाष्याभिप्रेतत्वेयादिच दर्शनादर्शनेवस्तुनः उत्पादानिरोधास्या-
ताम्, एवमपि द्रष्टृधर्मात् न वस्तुधर्माविति वस्तुनश्चाब्दतत्त्वप्र-
सङ्ग इति उत्तरोत् पादे च पूर्वनिरोधादिति सूत्रभाष्यविरोधाप-
त्तिः—श्रीः ॥

ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति, स्वविद्यया मुच्यते इति बृह-
दारण्यकभाष्येण अविद्योपाधिविशिष्टं ब्रह्म संसारिशब्दो-
धितजीव इति प्रतीयते—अविद्याया एकत्वात् तदुपाधिविशि-
ष्टं ब्रह्म संसारिपदवाच्यम् एकमिति एकजीववादस्मिद्धयतीति
न शङ्क्यं - तदुणसारत्वसूत्रभाष्ये तस्याः बुद्धेः गुणाः इ-
च्छाद्वेषादयः त एव सारः प्रधानमात्मनस्संसारित्व इत्यत्र

जीवोपाधिबुद्धेः एकवचनान्तशब्दनिर्दिष्टत्वेऽपि जात्येकत्वा-
भिप्रायेण प्रतिजीवं बुद्धिभेदेन नानाजीववादवत् स्वाविद्ये-
ति एकवचनस्यापि जात्याभिप्रायकत्वेन प्रतिजीवमविद्याभेदेन
आविद्योपाधिका जीव इति पक्षेऽपि नानाजीवाभिप्रायकत्वस्य
न्याय्यत्वात्—चैवमेवादीनां संवषाम् अहं ब्रह्म न जानामी-
ति परस्परं ब्रह्माज्ञानभेदस्यानुभवासिद्धत्वात् अज्ञानेनावृतं
ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः । ज्ञानेन तु न दृष्टानं येषां नाशित-
मान्मनः ॥ इति गीतावाक्येनाविद्याभेदावगमाच्च—स्वाविद्य-
येति भाष्यस्यैकवचनस्य जात्याभिप्रायकत्वात् अन्यथा एकजीव-
वादस्वीकारे यावदेकोपाधिगता बन्धानुवृत्तिस्तावदेकजीवव्यव-
हारः । उपाद्ध्यन्तरे बन्धानुवृत्तौ तु जीवान्तरव्यवहार इत्यनेक-
जीववादस्य स्पष्टस्य स एव तु कर्मानुस्मृतीति सूत्रीयस्य भा-
ष्यस्य विरोधापत्तिः । तस्मादेकजीववादो भगवत्पादानामत्यन्ता-
नभिप्रेत इति सिद्धम्—श्रीः ॥

ओम् एवं पाञ्चरात्रस्य प्रायेण वेदमूलकत्वस्य तदुक्त-
नारायणोत्कर्षतदाराधनादेः भगवत्पादाभिमतत्वम् इत्येतत्
स्वीकार्यं । श्रुत्यनुसारिणी च स्मृतिः नः प्रमाणमिति स्थितिः ।
तत् कस्य हेतोरेषपक्षः प्रत्याचिरुयासित इत्यादेः योऽसौ नारा-
यणो देवः परमात्मा परो व्यक्तात् प्रसिद्धः स आत्मानम् अने-
कधा व्यूहावतिष्ठते इति न तन्निराक्रियते—अस्यार्थस्य स ए-
कधा भवतीत्यादिश्रुतिशतसमधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगव-
तः अभिगमनादिलक्षणम् आराधनमजस्रमनन्यचित्ततयाभिप्रे-

यने—न तन्निषिध्यते अम्यार्थस्य श्रुतिस्मृतिसर्वाधगन्वादि-
त्यन्तस्य उत्पत्त्यसंभवादिति सूत्रीयभाष्यस्य प्रामाण्यात्—
श्रीः ॥

ओं ॥ पाशुपतशास्त्रं सर्वान्मना वेदवाद्यमेवेति भगवन्पा-
दाभिप्रायः - सा चेयं वेदवाद्येश्वरकल्पना अनेकावधा उत्प-
त्तस्य माहेश्वरास्तु कार्यकरणयोगविधिदुःखान्ताः पञ्चपदा-
र्थाः पशुपाशविमोक्षणाय पशुपतिना महेश्वरेण कथिता इत्यन्त-
स्य पत्न्युत्पत्त्यसंभवादिति सूत्रभाष्यस्य स्यात्—श्रीः ॥

ओं—श्रीमालिग्रावागधनमेव भगवन्पादाभिमतं—न
लिङ्गश्रीचक्रमेवाद्यागधनम् । जीवपुत्र एवास्मिन् ब्रह्मसन्निहि-
तमुपदिश्यते । यथा मालिग्रावे विष्णुस्मन्निहित इति तद्वादिनि
दहर्गाधिकरणभाष्यस्य ईश्वरः तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो-
द्रष्टव्य उपदिश्यते यथा मालिग्रावे हरिस्तत्त्वस्य तृद्धावज्ञानं
ग्राहकम् । सर्वगतोऽपीश्वरः तत्रोपास्यमानः प्रसीदतीत्यभक्तो-
क्तत्वसूत्रभाष्यस्य च स्यात्—लिङ्गश्रीचक्रमेवादः श्रुति-
स्मृतिसूत्राख्य प्रमाणव्याख्यानप्रस्थानत्रयभाष्ये अलेखनात्
न च विष्णोरुक्तभाष्ययोः ब्रह्म प्रत्युपमानत्वात्तया ब्रह्मवि-
ष्णोः भेदावश्यंभाव इति वाच्यम् । तर्हि उपमेयाच्छतगुणमु-
पमानमित्यालङ्कारिकोक्त्या ब्रह्मापेक्षयापि उपमानभूतविष्णोः
शतगुणाधिक्यापत्तेः । किं तु हृदयपुण्डरीकस्य ब्रह्मोपलब्धि-
स्थानस्य उपमेयस्य उपमानतया मालिग्रावो निर्दिष्टः—अत
एव मालिग्रावे यथाशब्दोत्तरत्वं न तु विष्णो उक्तभाष्ययो-
र्दृश्यते—न च तर्हि ब्रह्मोपलब्धिस्थानहृदयपुण्डरीकापेक्षया

मालिग्रावस्य शतगुणोत्कर्षः भगवत्पादाभिमतः स्यादिति वाच्यं।
 नर्थैव उक्तभाष्यन्यास्येन भगवत्पादाभिप्रायस्य वज्रलेपायि-
 ततया इष्टत्वात् भव एव हृदयकमले ब्रह्मोपासनापेक्षया सा-
 लिग्रावे भगवदाराधनं मुक्तसाधनावसरे शतगुणमुत्कृष्टमिति
 निष्पन्न्यहम्। एवम् उपनिषद्भाष्यगीताभाष्ययोरपि बहुषु स्थलेषु
 मालिग्राव एव ब्रह्मोपलब्ध्यस्थानहृदयकमलापेक्षया ब्रह्मोप-
 लब्ध्यसाधनप्रणवापेक्षया उपमानतया निर्दिष्टः । न हि कुत्वा-
 पि प्रमाणभाष्ये लिङ्गश्रीचक्रादिकं तदुपमानतया निर्दिष्टम् । ए-
 तेन मालिग्रावे यथा हार्गारत्यत्र यथेश्वर इति, यथा मालिग्रावे
 विष्णुरित्यत्र मालिग्रावे ब्रह्मेति कुतो न निर्दिश्यत इति शङ्का
 परास्ता उपमेवकोटिप्रविष्टेश्वरशब्दस्य ब्रह्मशब्दस्य च सामा-
 न्यस्य श्रीमन्नागायणे भगवति विष्णौ श्रीहरौ विशेषे पर्यवसा-
 नाय भगवदसाधारणहरिविष्णुशब्दयोः उपमानकोटिलेख-
 नात् श्रीः ॥

परमेश्वरशब्दः विष्णोरेवासाधारणः, ईश्वरशब्दस्तु ई-
 शनशीलमवेसाधारणः अस्मिन्नथे अपान्तरतमा नाम वेद्या-
 चार्यः पुराणर्षिः विष्णुनियोगात् कलिद्वापरयोस्सन्धौ कृष्णद्वै-
 पायनः संवभूवेति स्मरणं वसिष्ठश्च ब्रह्मणो मानसः पुत्रः
 निर्मिशपादपगतपूर्वेदेहः पुनः ब्रह्मादेशात् मित्रावरुणाभ्यां सं-
 वभूवेति भृग्वादीनामपि ब्रह्मण एव मानसानां पुत्राणां वारुणे
 यज्ञे पुनरुत्पत्तिः स्मर्यते—मनत्कुमारोऽपि ब्रह्मणः मानसः पुत्रः
 स्वयं रुद्राय वरप्रदानात् स्कन्दत्वेन प्रादुर्बभूवेति यावदधिकारा-
 धिकरणे उपक्रमभाष्यम्। एवं अपान्तरतमः प्रभृतयोऽपीश्वराः प-

रमेश्वरेण नेषुनेर्वाधिकारेषु नियुक्ता इति तदाधिकरणोपरितन-
 भाष्यञ्चममुच्यते प्रमाणम् । अत्र उपक्रमभाष्ये अपान्तरगतमोनि-
 योजकत्वं विष्णोः उक्तं । हिरण्यगर्भद्वारागव्यामर्चामृष्टादिनियोजक-
 पञ्चहिरण्यगर्भस्य विष्णुपुत्रत्वात् द्वारत्वं युक्तम् । अपान्तरगतम आ-
 दिनियोजकस्यैव विष्णोः उपरितनभाष्ये परमेश्वरशब्देन ग्रह-
 णं कृत्वा अपान्तरगतमः प्रभृतिनियोजकत्वम् उक्तम्—तथा च
 ऐक्यमूत्रकाथ प्रत्यभिज्ञया विष्णोरेव परमेश्वरत्वं नान्यस्म्यति
 सिध्यति । अपान्तरगतमः प्रभृतिर्गोप्येश्वरा इति अपान्तरगतमः प्रभृती-
 नाम् ईश्वरत्वं निर्देशात् ईश्वरशब्दः ईश्वरशील सामान्यपर इति
 भाष्यकृदभिप्रायः । यन्तु केन चित् उपक्रमे विष्णोः अपान्तरगत-
 मोनियोजकत्वम् उक्तम् , परमेश्वरस्य तु अपान्तरगतमः प्रभृति-
 नियोजकत्वापत्यर्थभेदान् न विष्णोः परमेश्वरत्वं सिद्धिरिति
 जल्पितं । तन्न—अपान्तरगतमः प्रभृतीत्यत्र आदिशब्दस्थानीयप्र-
 भृतिशब्देन उपक्रमभाष्यनिर्दिष्टापान्तरगतमोन्तरनिर्दिष्टवामृष्टा-
 दीनां पुरस्फूर्तिकत्वेन उपस्थितानां ग्रहीतव्यतया उभयोः
 एकनियोजकत्वपरत्वावसायात् इति श्रीः ॥

ओं—यज्ञीयपशुहिंसाया अप्यधर्मत्वं भाष्यकृदभिमतं शास्त्रा-
 च हिंसा अनुग्रहात्मको ज्योतिष्टोमो धर्म इत्यवधारितम् ननु न
 हिंस्यात् सर्वा भूतार्नाति शास्त्रमेव भूतविषयां हिंसामधर्म इत्य-
 वगमयति—बाढमिति अशुद्धमिति चेन्न शब्दादिति सूत्रभाष्य
 स्वारस्यात् यज्ञीयभूतहिंसायामधर्मत्वं नन्वित्यादिना श्रावयि-
 त्वा बाढमिति हिंसायाः अधर्मत्वाङ्गीकारात्—बाढमित्यस्य अ-
 ङ्गीकारार्थत्वं सुप्रसिद्धं—तदनन्तरम् उत्सर्गस्तु सः अयञ्च अ-

पवादोऽप्रीषोमीयं पशुमालभेनइति उत्सर्गापवादयोश्च व्यवस्थित
विषयन्वमिनि तुष्यतु दुजेन इति न्यायमनुसृत्य लिखितः वा-
दमिनि यज्ञीयहिंसायाः प्रथमम् अभयमन्वम्बीकारात् ॥

ओं-भनश्चमंक्षेपमिमंशृणुध्वं नागायणस्सर्वमिदं पुराणः।
स सर्गकाले च कर्गति सर्गं मंहारकाले च तर्दति भूयः इति
पुराण इति स्मृत्यनवकाशमूत्रभाष्यं-तेन भाष्येण सर्वज्ञत्वसर्वश-
क्तियुतं जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं परं ब्रह्म नारायण एवेति
प्रतिपादनपरं पुराणवचनं धृतमस्ति नैव प्रस्थानत्रयभाष्ये
शिवादिदेवतान्तरं जगत्कारणं ब्रह्मेत्यथपरपुराणवचनं धृतम-
स्ति - तस्मात् भगवत्पादभाष्यसिद्धान्तरीत्या शिवादिदेवतान्त-
रस्य जगत्कारणब्रह्मपरत्वसमर्पकपुराणवचनम् अर्थवाद इति
वा प्राक्षप्तमितिवा सिध्यतीत्यलम् ।

श्रीः-विधिशिवदुर्गालक्ष्मीसरस्वत्यादिकं भगवतः श्री-
कृष्णस्य विभूतिरित्यर्थे अहमेवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः,
रुद्राणांशंकरश्चास्मि,कीर्तिश्रीर्वाक्चनारीणां स्मृतिर्मेधाधृतिःक्षमा।
इत्यादिविभूत्यध्यायगतश्लोक तदीयभगवत्पादभाष्याणिदृष्टव्या-
नि-कीर्तिशब्दः लक्ष्मीसरस्वतीवाचकश्रीवाक्छब्दसमभिव्याहा-
रात् नारीणामिति स्त्रीव्यक्तिसमूहात् पृथक्करणरूपनिर्धारणवि-
भक्तिबलाच्च दुर्गाख्यस्त्रीव्यक्तिपरः - प्रधानपुरुषेश्वरइति भगव-
न्नामसहस्रान्तर्गतनामविवरणे भगवत्पादीयसहस्रनामभाष्ये प्र-
धानं प्रकृतिः माया अविद्या गौरी श्रीरित्यादिपुरुषः जीवः तयो-
रीश्वर इति ग्रन्थेन दुर्गालक्ष्मीसरस्वतीनां भगवन्नियम्यत्वोक्त्या-

पुरुषशब्दितमीवान् पृथक् निर्देशेन च श्रीभगवदपेक्षया न्यूनत्वं
जीवकोट्यनन्तगतत्वावगम्यते - एतेन दुर्गाख्यगीर्वाणः पुरुषो-
ल्लामविशेषो विष्णुः तदंशजः इति च शैवागमतदनुसारिपुणव-
चनान् सिध्यतीति शाक्तवेदबाह्यप्रत्यापः परास्मिन् । उक्तगीताश्लो-
कतद्भाष्यमदृष्टनामभाष्यविरुद्धत्वेन भगवत्पादभाष्यान्तावरु-
द्धत्वात् - वैष्णवीं लोक उद्दिष्टयन्तीति प्रत्यक्षश्रुती विष्णुजन्यत्व-
स्य दुर्गायामुक्ताविरुद्धत्वाच्च - हारिवंशे श्रीकृष्णावतारप्रकरणे
विष्णोऽशरीरजां निद्रां विष्णोर्निदेशकारिणीम् इति प्रायदेव्याः
विष्णुर्निद्राशक्तित्वाविरुद्धाविरुद्धाविरुद्धाविरुद्धाविरुद्धाविरुद्धा-
सारिपुणवचनानां प्रामाण्यस्य वेदभ्रष्टान् प्रत्येव वक्तव्य-
त्वाच्च ॥

ओं मन्मना भव मर्चिता भवमद्भक्ता भवमयजतो भवमानम-
स्कुरु-नमस्कारं धर्मेव कुरु-एवं वर्तमानः वासुदेव एव तवमर्पित-
साध्यसाधनप्रयोजनः मामेव एष्यामि आर्गामप्यमि-सत्यन्ते त-
व प्रतिजाने प्रतिज्ञां करोमि भगवतः सत्यप्रतिज्ञत्वं ब्रुव्या-भगव-
च्छरणैकपरायणो भवेदिति वाक्यार्थ इति अष्टादशाध्यायगतमन्म-
नाभवेदिति श्लोकभगवत्पादभाष्ये भगवद्भक्तत्वादियुक्तस्य भ-
गवच्छरणैकप्रधानस्य साध्यसमर्पणं साधनसमर्पणं प्रयोजना-
ख्यफलसमर्पणं वासुदेवे भगवति क्रियमाणमेतद्देहावसाने भग-
वत्प्राप्तिसाधनमित्युक्तम् । तथाच वासुदेवे भगवतिसाध्यसाधन-
प्रयोजनसमर्पणं शरणागतिः मोक्षहेतुरिति भगवत्पादाभिप्रायो-
ऽवगम्यते-सर्वधर्मान्परित्यज्येति श्लोकभाष्ये उपक्रमे कर्मयोग-

निष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरशरणताम् उपसंहृत्येति भगवच्छरणा-
गतेः परमरहस्यन्वमुक्तमवगम्यते श्रीः ॥

स्मृत्यनवकाशमूत्रभाष्ये ममान्तगन्ता तव च ये चान्ये देहि-
संग्रहाः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित् क्वचित् ।
विश्वमूर्धो विश्वभृजो विश्वपादाक्षिनामिकः । एकश्चरति भूतेषु
स्वर्चारी यथामृगम् । इति ग्रन्थेन भूतं मोक्षधर्मीयनारायणीय-
रुद्रांतरुकचतुर्मुखकतृकचचनं यत् तेन रुद्रस्य चतुर्मुखवत् दे-
हिसंग्रहकत्वं भगवत्पादाभिमतार्पातमिच्छति ॥ अहं त्वं ये चान्ये
ब्राह्मणाः तव गन्तव्यामन्युक्तौ - अहंत्वमथयोरपि ब्राह्मणत्व-
मिच्छवत् ॥ श्रीः ॥

पुरुषमुक्तार्पातपाशस्य परब्रह्मत्वं श्रीकृष्णत्वं च भगवत्-
पादाभिमतं भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चेति मूत्रभाष्ये अनया
ऋचा स्वर्गमेव ब्रह्मैवावधायते-पादोस्य सर्वा भूतानि विपादस्या-
मृतं दिवीति सर्वात्मत्वोक्तेः पुंमुक्तेऽपीयमृक ब्रह्मपरैव समास्ना-
यते - स्मृतिश्च ब्रह्मणः एवंरूपां दशयति - विष्टभ्याहमिदं कृत्स्न-
मेकांशेनास्थितो जगादतीति ग्रन्थेन पुंमुक्तभगवद्गीताविषयकेण
पुंमुक्तोक्तपरब्रह्मणः श्रीकृष्णरूपत्वोक्तेः । ओं श्री ओं मुण्डकभा-
ष्ये अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यस्य भाष्यम् - अनश्नन्नन्यः
इतरः ईश्वरः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्सत्त्वोपाधिकः नाश्नाति-
प्रेरयिताह्यसावित्यास्ति-तेन च जीवात्मद्वितीयस्य सर्वज्ञस्य ईश्व-
रस्य सत्त्वोपाधिकत्वमुक्तम् । प्रेरयितृत्वञ्च भगवद्गीताद्वादशाध्याय-
प्रथमश्लोकभाष्ये-ज्ञानबलैश्वर्यशक्तिमत्सत्त्वोपाधेः कृष्णस्य तवे-
ति भाष्यम् ॥ तेन भाष्येण कृष्णस्य सत्त्वोपाधिकत्वमुक्तं । तथाच

उक्तभाष्याभ्यां सन्वापाधिकः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्य भावस्मरंश्च
ईश्वरः श्रीकृष्ण एवेति सिद्ध्यति-सर्वज्ञेश्वरस्य सन्वापाधिकन्वा-
कृत्या श्रीकृष्णव्यातिरिक्तः सर्वज्ञेश्वरो नास्तीति सिद्धं-रत्नो-
णावच्छिन्नचैतन्यं तपोगुणावच्छिन्नचैतन्यं गुणव्यावच्छिन्नचैत-
न्यं वा सर्वज्ञेश्वर इति प्रस्थानवयभाष्ये कुवाप्यनुक्ततया न तेषां
सर्वज्ञेश्वरन्वापिति निष्प्रत्यङ्गं ॥ श्रीः ॥

पञ्चपदाचार्यैः भगवत्पादशिष्याग्रेसरैः विरचितभाष्य-
व्याख्यायां पञ्चपादिकायाम् अयं प्राथमिकमङ्गलश्लोकः॥ नपा-
स्यभोगिपरिवारसंपदं निरस्तभूतिमनुपाधविग्रहम्। अनुग्रसुन्दर-
तकाकलाञ्छनं विना विनायकमपूर्वशंकरमिति भगवत्पादानाम्-
अपूर्वशंकरन्वयोनकविशेषणः कैलामवामिन्वाविशष्टशंकरस्य च-
यानिभोगसंपदादिरूपाणिवाह्याचिह्नानितद्राहित्यम् अभोगिपरि-
वारसंपदमित्यादिषडाधःप्रतिपाद्यते - त्वनिरस्तभूतिर्मित्ताद्वितीयं
विशेषणं तेनाधिक्रमणाधिकरणमिदमन्दंशन्यायेन प्रथमतृतीया-
दिविशेषणवत् भूतिशब्दितं भस्मधारणरूपं यत् कैलामवामिशं-
करस्य वाह्याचिह्नं तदभावः कथ्यते-भगवत्पादेषु आन्तरनिरति-
शयज्ञानाणिमाद्यैश्वर्यसत्त्वेन न तन्निरासः निरस्तभूतिर्मिति विशे-
षणार्थः—तस्मात् ऊर्ध्वपुण्ड्रमेव गोपीचन्दनेन भगवत्पादाना-
मिति सिद्धं ॥

यदीयपदपङ्कजं सुरभिगन्धसंमूर्च्छितं शशाङ्क इव शीतलं-
निजजनैस्सदालोकितम्। मुनीन्द्रहृदि भावितं मुनिजनैस्सदापूजितं
तदीयपदपङ्कजे मम मनस्सदा वर्तताम्॥ यच्छब्दार्थो रामः। सच्चि-
दानन्दधनं निर्गुणं शुद्धं ब्रह्म पारमार्थिकसत्ताकं तदन्यत्सर्वविय-

नादिप्रपञ्चज्ञानं सर्वज्ञत्वादिगुणज्ञानं च व्यावहारिकसत्ताकं पार-
 मार्थिकसत्ताभूत्यं-पारमार्थिकसत्ताचकालत्रयेऽप्यविनाशित्वं व्या-
 वहारिकसत्ताच स्वरूपेण वा अवस्थारूपेण वा विनाशित्वयोग्यत्वं
 शुद्धं ब्रह्मतु मायोपाधिकं सन् सगुणब्रह्मेति शबलब्रह्मेति चोच्यते
 तच्च नागयणादिशब्दवाच्यं स्वसमानसत्ताकसर्वज्ञत्वसर्वशक्ति-
 त्वादिकल्याणगुणकम् एवं तदेवशुद्धं ब्रह्मान्तःकरणोपाधिकं सत्
 जीव इत्युच्यते-शबलब्रह्मोपाधिमायासंवरजस्तमोगुणानां सा-
 म्यावस्था भावरणविक्षेपशक्तिमती अनादिः। तस्या एकत्वात्
 विभुत्वाच्च तदुपाधिकशबलब्रह्मणोऽप्येकत्वं विभुत्वमनादित्वंच-
 जीवापाध्यन्तःकरणस्य बुध्याख्यस्य बहुत्वात् अणुत्वादनादि-
 त्वाच्च तदुपाधिकजीवस्य बहुत्वमणुत्वमनादित्वंच औपाधिकमेव
 जीवशबलयोः भेदः शबलगतं सर्वज्ञत्वादिमायोपाध्यधीनमेवशब-
 लस्यदिव्यमङ्गलविग्रहोपि भगवतानुग्रहार्थं स्वेच्छयास्वीकृतः सा-
 क्षान्मायापरिणामएव नतुभौतिकः जीवस्यबुद्ध्युपाधिप्रयुक्तमेव-
 कर्तृत्वभोक्तृत्वविषयसुखित्वदुःखित्वपुण्यपापतदधीनब्राह्मणा-
 दिशरीरवत्त्वं सदसत्कर्माचरणभगवदाराधन वेदान्तश्रवणमनन-
 निदिध्यासन ब्रह्मापरोक्षादिकं सर्वम्। ब्रह्मापरोक्षः शुद्धब्रह्मैक्य-
 साक्षात्कारः मोक्षश्च सर्वदुःखशून्यत्वोपलक्षित शुद्धब्रह्मात्मनाव-
 स्थितिः। ब्रह्मसाक्षात्कारे सति प्रपञ्चज्ञानप्रपञ्चशब्दाभिलपनरू-
 पव्यवहारबाधः तादृशबाधाविष्टत्वमेव प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं नतु
 स्वरूपबाधः अन्यथा एकमुक्तिकाले संसारबंधतद्धेतुप्रपञ्चस्य
 बाधापत्त्या सर्वेषां मुक्त्यापत्तेः वियदादिप्रपञ्चे मायापरिणामि-
 कारणं शबलं ब्रह्म मायाविशिष्टत्वेन रूपेण उपादानकारणं

निर्मितकारणं च शब्दरूपशरीरात्मनापारिवाहेन प्रविर्गादिमार्गेण
 ब्रह्मलोकप्राप्तिः भवर्गमोक्षः जीवस्य ज्ञानमुखदुःखेच्छादिकम्
 उपाधिभूतं ब्रह्म धर्म एव । जीवे तु चतुर्मुपाधिक एव जीवोपा-
 धेः मुक्तिदशायां नाशकथनं तु भाष्यविरुद्धाभिव्यक्तपुत्रमे-
 वोक्तम् । शुद्धब्रह्मणो निर्गुणत्वं च भाष्यविरुद्धमभिव्यक्त-
 मेव । ज्ञानरूपादिगुणस्य शुद्धेऽपि सन्वयमस्तीति पूर्वमेवोक्तम्
 इत्यद्वैतभाष्यकाराशयः समुद्रतः । द्रव्याद्रव्यप्रभेदान्मितमुभय-
 विधन्ताद्वैतस्तत्त्वमाहुः । द्रव्यं द्वेषा विभक्तं जडमजडमिति प्राच्य-
 मव्यक्तकालौ अन्यप्रत्यक्षपरावचनं प्रथममुभयथा तत्र जीवे-
 शभेदान्नित्याभूतिमितिश्रेयसपरापदं जडापारिमां कंचिदाहुः
 इति । वेदान्ताचार्यकृतविशिष्टाद्वैतसमुद्रतः—स्यातन्वयात्तद्विरुद्धा-
 न्मितमुभयविधं तद्वैतस्तत्त्वमाहुः । स्यातन्वयं नास्त्यविष्णोऽयत-
 इदमखिलं चिज्जडं विष्णुतन्त्रम् । स्यातन्वयाधारभूतो हार्गवग-
 मितस्त्वेक एवाग्र आसीदित्यादेशास्त्रसङ्घातः पर इह भगवान्
 एक एवाद्वितीय इति द्वैतमतसमुद्रतः । स गुणब्रह्मणश्शब्दरूपस्य वि-
 ष्णुत्वमित्येवंरूपप्रधानांशे द्वैत्यद्वैतिविशिष्टाद्वैतित्वयं समान-
 मेव । स गुणब्रह्मजीवयोः निर्गतिशयज्ञानानन्दरूपादिगुणवत्त्वं त-
 द्विरुद्धगुणवत्त्वं रूपप्रधानांशे मतत्वं समानमेव । भेदस्य औपा-
 धिकत्वं स्वाभाविकत्वं वैलक्षण्येऽपि सगुणब्रह्मजीवभेदत्वेन रू-
 पेण मुख्यभेदांशे मतत्वं समानमेव । मुक्तिदशायामपि यस्मा-
 त्सगुणब्रह्मणः मुक्तस्य भेदः द्वैतिविशिष्टाद्वैतिभ्यां स्वीकृतः । तस्मा-
 त्सगुणब्रह्मणः अद्वैतिभिरपि मुक्ते भेदस्य स्वीकृतत्वात्—मुक्तस्य
 निर्गुणब्रह्मैक्यमेव अद्वैतिभिः स्वीकृतं न तु सगुणब्रह्मैक्यं मुक्तौ

ज्ञानन्दानुभवः प्रमातृस्वरूपमुक्तान्पकण्वेति द्वैतिमत्तम्। अद्वैतिम-
 नेऽपि ज्ञानन्दानुभवः मुक्तस्वरूपएव-विशिष्टाद्वैतिमत्तम्। मुक्तस्व-
 रूपाद्विभक्तः धर्मभूतज्ञानप्रमाणविशेषादतिवैलक्षण्येऽपि मुक्तानुभव-
 न्दानुभवं प्रधानांशे मतवयेऽपि साम्यमेव-अद्वैतिमते ब्रह्मणि पा-
 र्म्याधिकमत्ता तद्विभक्तप्रपञ्चे व्यावहारिकमत्तेतिद्वैविध्यं-विशिष्टा-
 द्वैतिमते ब्रह्मणि अनुरूपधिकमत्ता तद्विभक्तप्रपञ्चे मोक्षाधिकमत्ते-
 ति मत्ताद्वैविध्यं। द्वैतिमते स्वरूपप्रवृत्तिप्रामितिरूपमत्तावये परा-
 नपेक्षत्वं स्वतन्त्रत्वं स्वरूपप्रवृत्तिप्रामितिरूपमत्तावये परापे-
 क्षत्वं भ्रम्यतन्त्रत्वं इति मध्वाचार्यकृततत्त्वविवेकतत्त्वसङ्ग्रहान-
 रूपग्रन्थरीत्या ब्रह्मणः परानपेक्षमत्ता तद्विभक्तप्रपञ्चस्य परा-
 पेक्षमत्तेति मत्ताद्वैविध्यमस्ति । एवं ब्रह्ममत्ताप्रपञ्चसत्तयोः
 किञ्चित्किञ्चित् वैलक्षण्ये सत्यपि ब्रह्ममत्तापेक्षया न्यूना
 प्रपञ्चमत्ता प्रपञ्चमत्तापेक्षया उत्कृष्टा ब्रह्ममत्ता इत्येवं री-
 त्या मत्तास्वीकाररूपप्रधानांशे मतवयं सममेव - ब्रह्मभिन्न-
 प्रपञ्चस्य स्वरूपेण वा अवस्थारूपेण वा विनाशयोग्यत्वं
 मतवयेऽपि समानमेव - मुक्तिदशायां संसारहेतुप्राकृतप्रपञ्च -
 ज्ञानतदभिलपनरूपव्यवहारबाधाः तदाक्रान्तत्वं च प्रप-
 ञ्चस्येति एतत् मतवयेऽपि समानमेव-तस्मात् प्रधानांशे म-
 तवयस्यापि साम्यात् उपसर्जनांशेषु वैलक्षण्येऽपि मतवयं
 निर्मत्सरानाम् उपादेयमेव - अत एव अप्पट्टयदीक्षितैरपि न्या-
 यमुक्तावल्याख्यग्रन्थे-आनन्दतीर्थमुनिलक्ष्मणदेशिकेन्द्र श्री -
 कण्ठयोगिपदवीरदवीयसीर्नः-आचार्यपादसरणिश्चविविच्य बो -
 द्धं संगृह्यते मतचतुष्टयसारलेशइति श्लोकेन द्वैताद्वैतविशिष्टाद्वैत-

मनानामुपादेयत्वमुक्तं सङ्गच्छते अन्यथा उपसर्गेनाश्वैलक्ष-
ण्येन प्रधानांशावैलक्षण्येऽपि स्वस्वमतं स्वस्य स्वस्य अनुपादे-
यमेव स्यात् अद्वैतमतप्रविष्टवाचस्पतिविवरणपक्षयोः अव-
च्छिन्नवादप्रतिबन्धवादतत्तत्तत्त्रिविधादप्रपञ्चेदप्रपञ्चेत्यवैलक्ष-
ण्यं दृश्यते । त्रिशष्टाद्वैतमतप्रविष्टनेंगलवडकलयोः श्रीविभुत्वा-
दिविषयेषु बहुषु वैलक्षण्यं दृश्यते मन्वमतप्रविष्ट उत्तरार्द्धम-
ठ व्यासरायमठप्रविष्टयोः वाजिराजस्यामिनः वाख्यगन्धर्वविषये
रक्तप्रतिकाधारणविषये श्रवणद्वादशीत्रितानुष्ठानविषये जय-
न्तीपारणविषये च वैलक्षण्यं दृश्यते एवेरूपवैलक्षण्येऽपि
प्रधानांशमाख्यात् उपदेयत्वे तत्तन्मतस्य द्वैताद्वैतत्रिशष्टाद्वैत म-
तत्रयेऽपि उपादेयत्वं निमित्तमगाणांमिति सुधियां विदां कुर्वन्तु॥

ओं इदं तु बोध्यं दृढग्राधिकरणे उत्तराच्चैदाविभूतस्यरू-
पस्त्विति सूत्रभाष्ये यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रति-
षेधति सूत्रकारः नामम्भवादित्यादिना । तत्रायमभिप्रायः आ-
त्मैकत्वप्रतिपादनपरवाक्यैः न्यायोपेतैः द्वैतवादप्रतिषेधैश्च पर-
मात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढयति । जीवस्यतुनपरस्मादन्यत्वं प्रतिपि-
पादयिषति किन्त्वनुवादत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदं
एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेनप्रवृत्ताः कर्मविधयो न
विरुध्यन्त इतीति भाष्यं तत्र ब्रह्मणि जीवादन्यत्वं द्रढयतीत्य-
नेन जीवप्रतियोगिकभेदः ब्रह्मणि दृढ इत्युक्तं । दाढर्यं च भेद-
स्य शैथिल्ययोग्यत्वाभावः । दृढं बध्नातीत्यादौ तथादर्शनात् लोक-
प्रसिद्धेश्च । तथा च भेदशास्त्रं जीवप्रतियोगिकभेदाभिप्रायकम् ।

अभेदशब्दं भेदनिषेधकशब्दं च ब्रह्मप्रतियोगिकजीवानुयो-
गिकभेदाभावाभिप्रायिकं जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपि-
पादयिषतीत्यादिना प्रकृतग्रन्थस्थेन तथाभिधानात् । न च मु-
क्तिदशायां जीवत्वं नश्यतीति शङ्क्यं । तदशायां जीवत्वस्यैवाभा-
वे जीवत्वविशिष्टप्रतियोगिकभेदस्य शीथल्यापत्त्या जीवभेदस्य
ब्रह्मणि दाढ्योक्तिरसंगता स्यात् दाढ्यं चोक्तं परमात्मनो
जीवादन्यत्वं द्रढयतीति जीवत्वस्य कल्पितत्वं तु मुक्तौ अभा-
समानत्वमेवान तु स्वरूपनाशः उक्तानुपपत्तेरेवा । अत एव उदाह-
नभाष्ये स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविध-
यो न विरुध्यन्त इत्युक्तं कर्तृत्वादीनामपि स्वाभाविकत्वम्-
श्रीः ॥

तामष्टादशधा दृष्ट्वा शङ्करस्मृतसंहिताम् । चक्रे शारीरकं भाष्यं
सर्वश्रुतिमनोहरमिति अभिपुञ्जोक्तौ भाष्यं सर्वश्रुतिमनोहरमित्य-
नुक्त्वा भाष्यस्य शारीरकम् इति विशेषणदानात् शारीरकभाष्य-
स्यैव सर्वश्रुतिमनोहरत्वम् उपनिषद्भाष्यगीताभाष्ययोस्तु न तथे-
त्यवगम्यते-मृतसंहितां दृष्ट्वा कृतस्य भाष्यस्य मृतसंहिता मनोहर-
मिति विशेषणस्य वक्तव्यत्वेन श्रुतिमनोहरमित्युक्त्या श्रुत्याभि-
प्रायरीत्यैव भाष्यं कृतम् । न तु मृतसंहिताभिप्रायेणेति गम्यते-मृतसं-
हितादर्शनं तु मृतसंहितार्थनिरासार्थं बहुधा परमतं दृष्ट्वा शास्त्रमनो-
हरं स्वमतं रचयतीत्यादौ निरासार्थं परमतस्य दर्शनवत् किञ्च
मृतसंहितापदस्य मृतकृता संहितेति व्युत्पत्तिः कार्या । न तु मृत-
प्रोक्ता संहितेति । तथा सति अष्टादशपुराणानामपि मृतप्रो-

कन्वान् भागवतादीनामपि मृतसंहितान्वापत्तेः। नापि मृतस्य प-
 निपादिका। संहिता मृतसंहिता शंकरसंहितेतिवत् इति शङ्क्यं, मृत-
 स्य तद्वन्त्ये शंकरसंहितायां शंकरस्यैव अपरनिपादनान् मृतकृतैव
 संहितेति मिदम् । अत एव शंकरज्ञानकृतान्वात् मृतसंहितायाः
 भगवत्पादभाष्ये कुत्रापि न लेखनं, यथा ज्ञानवार्त्तामृत्स्य का-
 ष्मीरस्थ वार्त्तामृत्कृतस्य भगवत्पादैरनुदाहृतत्वं तद्वादित्यलम्॥

अनुभाष्यगाम्भीर्यं समाप्तम् ॥

अश्वत्थशब्दपूर्वकं नारायणनामकस्य सर्वेषु ।
 तन्त्रेषु स्वातन्त्र्यं श्रौतविष्णोः कलादिसंयोगात् ॥
 तन्मुनपुत्रां विद्वान् शास्त्री श्रौतमसुष्टिति कथितः ।
 तेनेदं रचितं तच्छांकरभाष्यार्थगुम्भनं यत्र ॥

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रभगवत्कलांश श्रीमदश्वत्थनारायणशास्त्रिणां पैत्रेण
 रामसुब्यशास्त्रिणा विरचितमनुभाष्यगाम्भीर्यं

समाप्तम्.

श्रीः.

सामोर्षहर्षामरुयातः कान्त्याः पञ्चाऐगे रम्ये। तत्ग्राम-
 स्थानपिप्रावन्मास्वीदीच्यारुयास्तेषांपञ्चये॥ रघुनाथारुयभूदेव-
 स्त्वामीच्छास्त्रार्थतत्त्ववित्। पुत्रस्तस्य चतुस्तन्त्री रामभद्रारुयप-
 ण्डितः ॥ तस्य पुत्रद्वयं रुयानं तत्रैकोरुयारुयभूमुरः। सतुविद्वान्
 सर्वशास्त्रतुल्यजीन्द्रपुरेवसत् ॥ तस्यपुत्रत्रयंजानं भद्रयमोण्णारुय
 पण्डितः। यस्यशिष्यप्रशिष्यैस्तु भूषितंमण्डलम्भुवः॥ तस्यपुत्रो
 हरेरंश माभान्नारायणाह्वयः। अश्वत्थपूर्वपदकः प्रसिद्धः पृथि-
 वीतले ॥ पितुस्मकाशात्मलब्धसर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित्। स्वपि-
 तुर्निकटे शास्त्रमर्द्धं ज्ञातुमागतात् ॥ अहोविलाख्यविदुषो महा-
 भाष्यं गृहीतवान्। स्वयंप्रकाशप्रमुखा यतिवर्या अपिस्वयम्। यस्मा-
 दधीतवेदान्तत्रितया रुयातपण्डिताः॥ माध्वारामानुजीयाश्च श्री-
 शांकरमतानुगाः। स्वस्वसिद्धान्तसंसिद्ध ग्रन्थतत्त्वबुभुत्सया ॥
 यस्यच्छात्रत्वमापद्य पाण्डित्येप्रथिताभवन्। पातञ्जलेमहाभाष्ये
 गादाध्यायचवार्तिके ॥ भट्टपादकृतेभाष्ये शबरस्वामिनाकृते। ख-
 ण्डदेवकृतौ भाट्टदीपिकायांचकौस्तुभे ॥ ब्रह्मानन्दसरस्वत्यार-
 चिताचन्द्रिकाभिधा। कृतिस्तस्यान्दोडुयार्यरचितेचण्डमारुते ॥
 तत्तन्मतस्थभाष्येषु तथा विद्यान्तरेषु च—ज्ञानं यस्य म-
 हान्तोपि शास्त्रिणस्त्वचंबकादयः ॥ ज्ञात्वाश्चर्यमुदंचैव प्रा-
 सादितिहिश्रुश्रुमः। सीतापतेःपादपत्रे यन्मनोलिस्सदास्थितः ॥
 इतिश्रुतंमयातस्य पुत्रः श्रीरामशंकरः। धर्मशास्त्रेतथापूर्वतन्त्रेबु-
 द्धिमवापसः। तस्यपुत्रत्रयंतत्र ज्येष्ठोनारायणाह्वयः ॥ श्रुति-

स्मृतिनदर्थेषु सम्यक्कृद्दाममन्वितः । कोटण्डपूर्वकैवेणैः नाटना-
 गर्भोर्तावश्रुतः । कनिष्ठोपव्यपस्तत्र गमसुर्वानविश्रुतः ॥ जि-
 वगमायसंज्ञानां देशकानांमहान्मनां । प्रमादान्मवशाध्वजो गम-
 दास्यगमानुभूः ॥ तेनायंरचितोग्रन्थां लोकानुग्रहास्यया ॥ श्री-
 रम्तु — श्रीपद्मगवन्कलावनार श्रीपदध्वन्यनारायणशास्त्रिणां
 पौत्रेण श्रीगमसुब्रह्मण्यशास्त्रिणा विरचितं अनुभाष्यगांधीय
 ममामं ॥ ह्रीः श्रीः ॥

उदन्तु चोद्भयम् ॥ स आत्मा तच्चमसीत्यत्र तत्पः स
 गुणब्रह्मपरं त्वंपदं शारीरन्वाविशष्टपरम् । वाक्यन्तु शारीर-
 न्वाविशष्टस्य स गुणब्रह्माभेदपरम् । न तु शुद्धस्वरूपाभेदप-
 रम् । अभेदज्ञानफलञ्च शारीरस्य भोक्तृत्वानिर्वाचनिरित्यत्र शा-
 स्त्रञ्च तच्चमसीत्यपहतपाप्मत्वादि विशेषणम् ॥ ब्रह्मशारीरस्या-
 त्मत्वेनोपादिशत् शारीरस्यैव तावत् उपभोक्तृत्वं वाग्यतीति
 संभोगप्राप्तिमूत्रभाष्यं प्रमाणम् । नह्येश्वरस्य संसार्यात्मत्वं प्रति-
 पाद्यते इत्यभ्युपगच्छामः । किन्तहि संसारिणः संसारित्वापोहे-
 नेश्वरात्मत्वं प्रतिपादयिषितमिति । एवं च सति अद्वैतेश्वरस्या-
 पहतपाप्मत्वादिगुणता । विपरीतगुणतातु ईश्वरस्य मिथ्येति
 व्यवतिष्ठत इति आत्मेति तूपच्छन्तीति मूत्रभाष्यञ्च उक्तार्थमेव
 —द्रढयति—ईश्वरीयापहतपाप्मत्वादिगुणतायाः तद्विपरीतगुणत्व-
 मात्रमिथ्यात्वोक्त्या सत्यत्वदृढीकारात् ईश्वरमिथ्यात्वतद्गुणापह-
 तपाप्मत्वादिगुणमिथ्यात्ववादी नव्यः परास्तः ॥ शारीरस्योप-
 भोक्तृत्वरूप सुखदुःखभोक्तृत्वात्मकसंसारित्वापोहोक्त्या शारी-

रस्यैवेत्येवकारेण च शरीरत्वं शरीरतादात्म्यभ्रमराहित्यरूपा-
 शरीरत्वं गतस्यापि भस्तीति सिद्ध्यति॥ एतेन निर्विशेषव्यस्यता-
 दात्म्यमेव जीवस्वरूपस्य तत्त्वमसिवाक्यार्थ इति वादः परा-
 स्तः, उक्तभाष्यद्वयविरुद्धत्वात् ॥ ननु शरीरत्वस्य तत्त्वमसि-
 वाक्यार्थज्ञानानिवर्त्यत्वे ईश्वरशरीरयोः मुक्तिकाले भेदावश्य-
 क्तया तत्त्वमसीति जीवेश्वरयोरभेदोक्तिर्विरुद्धेति चेन्न भेदस्य
 शरीरप्रतियोगिकत्वेनाभेदस्येश्वरप्रतियोगिकत्वेन भेदाभेदयो-
 रेकप्रतियोगिकत्वाभावेनावगोचान्। तदुक्तं दहराधिकरणे 'उत्तरा-
 चेदावर्धूतस्वरूपस्तु' इति सूत्रभाष्ये यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीव-
 माशङ्क्यप्रतिषेधति सूत्रकारः नामम्भवादित्यादिना तत्रायमभि-
 प्रायः-नित्यशुद्धमुक्तमत्यस्यभावे कूटस्थनित्ये एकस्मिन्नसङ्गे अरू-
 पे परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योमनि तलमलिनतादिवत् प-
 रिकल्पितं तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरैः न्यायोपेतैः द्वैतवादप्रतिषेधै-
 श्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्वत्वं द्रढयति ॥ जीवस्य तु
 नपरस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति, किन्तु अविद्याकल्पितं लोक-
 प्रसिद्धमिति । किञ्च-एतद्भाष्ये जैवं रूपं व्योमनीव तलमलिन-
 ताद्विपरिकल्पितमित्यत्र जैवरूपं नजीवत्वं, किन्तु कर्तृ-
 भोक्तरागेद्वेषादिरूपमेव । एतद्भाष्याव्यवहितपूर्वस्मिन् त-
 स्मादविद्याप्रत्युपस्थापितापारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तरा-
 गद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थयोगितद्विलयनेन तद्विपरीतम-
 पहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं रूपं विद्यया प्रतिपद्यतइति
 भाष्ये कर्तृभोक्तादिरूपस्यैव जैवस्य कल्पितत्वविनाशित्वयोः
 प्रतिपादनात् । जीवत्वस्य कल्पितत्वविनाशित्वयोः अप्रतिपा-

दनाथ ब्रह्मणि जीवान्यन्वदाहुर्योषिनः जीवोपाधिबुद्धेः नित्य-
त्वं सूचयति ॥ श्रीः ॥

मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं काणोहमिति शरीरेन्द्रियसंघाते अहं
शब्दिनात्मनादान्म्य बुद्धिरुद्भूयामः। अहमर्थान्मा त्वं पदार्थः, त-
त्पदान्मर्थोऽपि आत्मैव। तथाच तत्त्वमसि वाक्यम् आत्मानि आ-
त्मनादान्म्यबोधकं, नतु जीवे ईश्वरस्य वा निर्विशेषाचिन्तोवा नादा-
न्म्यबोधकमित्यत्र अपवादोनाम यत्रैकस्मिन्नवस्तुनि पूर्वानविष्ठा-
यां मिथ्याबुद्धौ निश्चिन्तायां पश्चादुपजायमाना यथार्था बुद्धिः पूर्वं
निविष्ठायाः मिथ्याबुद्धेः निवर्तिताभवति यथा देहेन्द्रियसंघाते
आत्मबुद्धिः आत्मन्येव आत्मबुद्ध्या निवर्तते । पश्चाद्वाविन्या
तत्त्वमसीत्यनया यथार्थबुद्ध्या निवर्तते इति 'व्याप्तेश्च समञ्जस'
मिति सूत्रभाष्यं प्रमाणं ॥ श्रीः ॥

तत्पदं सर्वज्ञब्रह्मपरं-तस्य ब्रह्मणः पूर्वप्रकृतत्वात् - तस्य
असत्त्वात्प्रथमतया मन्वयः। तस्याख्यातात्थाश्रयत्वे तस्य प्रथमा-
न्तत्वं पदार्थे। तथाच ब्रह्मवृत्तिसत्ताश्रयत्ववान् त्वमिति वाक्या-
र्थावगतेः तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यावगतब्रह्मजीवाभेदः
जीवब्रह्मोभयानुगतैकसत्ताकत्वमिति भाष्यकाराभिप्रायः-यथा-
कारणं ब्रह्म त्रिषुकालेषु सत्त्वं नव्यभिचरति एवं कार्यं जगत्
त्रिषुकालेषु सत्त्वं नव्यभिचरति। एकञ्च पुनस्सत्त्वं अतोप्यनन्य-
त्वं कारणात् कार्यस्येति 'सत्त्वाच्चापरस्ये'ति सूत्रभाष्यस्वारस्यात्
कार्यकारणानन्यत्वे अतश्शब्देन एकसत्ताकत्वस्य हेतुत्वनिर्देशात्

तत्त्वमसीत्यव शब्दस्वरसरीत्या जीवब्रह्मानुगतैकसत्तैव ऐक्य-
मिति सिद्धम् ॥ श्रीः ॥

तत्त्वमसीति सामानाधिकरण्यावसेयाभेदः जीवे ब्रह्मावि-
भागएव। अविभक्तएव परेणात्मना मुक्तोवतिष्ठते। कुतः? दृष्टत्वात्
तथाहि तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मियव नान्यत् पश्यति नतु तद्वितीयम-
स्ति ततो न्यत् विभक्तं यत् पश्येत् इत्येवमादीनि वाक्यानि अवि-
भागेनैव परमात्मानं दर्शयन्ति। यथा दर्शनमेव फलं युक्तं, तत्कतु-
न्यायात्। यथादकं शुद्धेशुद्धमामिकं तादृगेव भवति एवं मुनेर्वि-
जानत आत्मा भवति गौतमेति एवमादीनि मुक्तस्वरूपनिरूपण-
पराणि वाक्यानि अविभागमेव दर्शयन्तीत्याद्यविभागोवचना-
दिति सूत्रभाष्यप्रामाण्यात्, नह्यत्र अविभागशब्दः अभेदपरः।
तर्हि भवद्रीत्याविभागशब्दस्य भेदपरत्वस्य वक्तव्यतया एत-
द्भाष्यगृहीतं नतु तद्वितीयमस्ति ततो न्यत् पश्येत् यद्विभक्तमिति वि-
भक्तत्वान्यत्वयोः पृथगुपादानं न स्यात्, एकस्मिन्वाक्ये घटक-
लशवत् पर्यायत्वात् -- तस्मात् विभागो विश्लेषएव तदभावोऽ-
विभागइति सिद्ध्या तत्त्वमसीति संश्लेषविशेषएव बोध्यते। नतु
स्वरूपैक्यम्। एवं ब्रह्मणि द्वितीयनिषेधश्रुतिवाक्यं विश्लेषमेव प्रप-
ञ्चस्य निषेधतीति उक्तभाष्यादेव सिद्धयति। एवं जीवेशयोः पर-
स्परभेदाविरुद्धाः तत्त्वमस्यर्थाः सूत्रभाष्यस्थाः सन्तीत्यलं श्रीः॥

छान्दोग्यभगवत्पादभाष्ये - ऐतदात्म्यमेतत् सदात्मा
यस्य सर्वस्य तदेतदात्मा। तस्य भावः ऐतदात्म्यम्। एतेन सदाख्ये-
नात्मना आत्मवत् सर्वमिदं जगत् तदेव सदाख्यं कारणं सत्यं पर-

पार्थम्य-अतस्म एवान्मा जगतः प्रत्यक्षम् आन्मशब्दस्य निरुप-
पदस्य प्रत्यगान्मानि गवादिशब्दवन निरुद्धन्वान् अतः तन् मन्
त्वम् अस्मिभवास्म अतर्कतो इत्यादि ग्रन्थः तेन च कारणन्वावि-
शिष्टस्य कारणस्य परमान्धसत्यन्वमुक्तं । कारणस्य ब्रह्मणो
मित्यन्वे नदसंगतं स्यात् । मन् पदाथवृत्तिभवनान्तरम्वापान
तत्त्वमस्यथोक्तः । मन्नाभयानुगर्तकमन्नेति भाष्याभिप्रा-
यः ॥ श्रीः ॥

स्वाभावकी ज्ञानबलक्रियाचेति श्रुती ज्ञानबलान्यां साह-
ताक्रियेतिविग्रहः । बलमवर्गयितः क्रिया सामर्थ्याविशेषः तेषां
मद्धये आदिभूतस्य स्वाभाविकीतिपदोक्तं स्वाभाविकत्वं याव-
द्यत्तयवान्तष्टमानन्वाग्यस्याश्रयानिष्टात्यन्ताभावाप्रतियोगिन्बल-
क्षणस्याश्रयमानत्यरूपमित्यङ्गीकर्तव्यं भगवन्पादमतानुसारि-
भिः । ईक्ष्याधिकरणे यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्य
मस्ति सोमवज्जडानि विप्रतिषिद्धम् अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदा-
चित् जानानि कदाचित् न जानानीति असर्वज्ञत्वमपि स्यात् ।
नामोज्ञाननित्यत्वे दोषोस्तीतिभाष्यमुक्तार्थं प्रमाणमवगन्तव्यं
नह्यत्रभाष्ये ज्ञानं विषयावभासनक्षमं स्वरूपज्ञानं यस्य हीति
षष्ठ्या स्वरूपसंबन्धित्वोक्तः ॥

धर्मभूतज्ञानमेव तस्य च नित्यत्वं सोपपत्तिकमुपपादितम् ।
एतेन बलक्रिययोरपि स्वाभाविकत्वमुपपादितप्रायं ॥ श्रीः ॥

अन्तस्तद्धर्माधिकरणे यत्र निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं
रूपमुपदिश्यते, भवति तत्र शास्त्रमशब्दस्पर्शमरूपमव्ययमित्या-

दीतिभाष्यं तत्र पारमेश्वरस्य शुद्धस्य निरस्तसर्वविशेषमिति
निर्विशेषत्वमुक्तं ॥

दहगाधिकरणे उक्तागच्छेदाविर्भूतस्वरूप इतिमूत्रे अपह-
तपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं रूपं विद्ययाप्रतिपद्यतइतिभाष्यं
तत्र पारमेश्वरशब्देन अन्तस्तद्धर्माधिकरणपारमेश्वरशब्दनिर्दि-
ष्टशुद्धं ब्रह्मानृश अपहतपाप्मत्वादिगुणकमिति विशेषणेन अप-
हतपाप्मत्वादिमन्यसंकल्पत्वान्नप्रजापतिनाकयांक्तगुणकत्वमुक्तं ।
तथानोभयोभाष्ययोगविवेकाय अपहतपाप्मत्वादिगुणाति -
रिक्ताविद्यकगुणनिषेधपरमेव निरस्तसर्वविशेषमिति अन्त-
स्तद्धर्माधिकरणीयपदंनेयं, नतु सर्वधर्मनिषेधपरम्, उदाहृतभाष्य-
विवेकापत्तेः । अद्वैतेश्वरस्यापहतपाप्मत्वादिगुणता, विपरीत-
गुणतातु ईश्वरस्यमिध्येति आत्मेतितूपगच्छन्तीति सूत्रभाष्ये
अपहतपाप्मत्वादिगुणानाम् ईश्वरीयाणां तद्विपरीतगुणमिध्या-
त्वाक्तिद्वारा दृढीकृतमत्यत्वानां विरोधापत्तेश्च ॥ श्रीः ॥

कार्ये वादरिरित्यधिकरणे - किं द्वे ब्रह्मणी-बाढं द्वे परम-
परश्चेति श्रुतिप्रामाण्यात् यत्र अस्थूलदिवाक्यैः आविद्यकधर्म-
निषेधेनोपदिश्यते तत् परमितिभाष्येण आविद्यकधर्माणामेव
शास्त्रे ब्रह्मणि प्रतिषेधइत्यवगम्यते - नतु आनन्दादिकल्याणगु-
णानाम् आनन्दादयः प्रधानस्येतिमूत्रोक्तानां नवाक्षरधियामिति-
सूत्रोक्तानाम् अस्थूलत्वादि हेयगुणाभावानां तेषामपिगुणानां
ब्रह्मणि निषेधस्वीकारे तत्रतु भावरूपाणि विशेषणानि चिन्ति-
तानि अत्रतु - अभावरूपाणि विशेषणानीति अक्षरार्थयामिति

मूत्रभाष्यविरोधापत्तेः । तत्र आनन्दादयः प्रधानस्येत्यत्र अत्र
अक्षरधियामितिमूत्रे इतिटीका ॥

नच आनन्दादिगुणानाम् अस्थूलत्वादिगुणानाञ्च उपल-
क्षणतया स्वीकारइतिशङ्क्यं भाष्ये भावरूपाणि विशेषणानि अ-
भावरूपाणि विशेषणानीति कंष्ठतएव तेषां विशेषणन्वोक्तः न-
स्मान् शुद्धं ब्रह्मापि अनाविद्यकस्वाभाविकापहतपाप्मन्त्वादि
आनन्दादि अस्थूलत्वाद्यनेकगुणयुक्तमेव - निषेधशाम्बराविश-
कगुण निषेधपरं- ज्ञानबलाकयाः ब्रह्मणि शुद्धे स्वाभाविक्य इ-
ति निष्पन्न्यहं भगवत्पादमते शुद्धं ब्रह्मस्वस्मिन् अतिशयाधाय-
कधर्मग्राहकं केनापि स्वस्मिन् अतिशयाधानामंभवात् निर्गुण-
शब्दापि ब्रह्मण्यतिशयाधायकधर्मशून्यपरः, नतु धर्मसामान्य-
शून्यपर इत्यस्मिन्नर्थे - एकोदेवस्मवेभूतेषु गूढस्मवेव्यापी सर्व-
भूतान्तगतमा कर्माद्भयक्षस्मवेभूताधिवासम्माक्षीचेता केवलो-
निर्गुणश्चेति मपर्यगाद्युक्तमकायमव्रणमस्त्राविरं शुद्धमपापविद्ध-
मितिचतौमन्त्रौ अनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धताञ्च ब्रह्मणोदश-
यतइति समन्वयमूत्रभगवत्पादभाष्यं प्रमाणम् । अनाधेयाति-
शयतामितिपदेन अनाधेयः अनुत्पाद्यः अतिशयोयस्यसः अना-
धेयातिशयस्तस्यभावः अनाधेयातिशयतेत्यर्थकथनेन अतिश-
याधायकधर्मशून्यत्वस्य ब्रह्मण्यवबोधनात् - प्रथममन्त्रः अति-
शयाधायकधर्मशून्य आत्मा इत्यर्थकः, द्वितीयः नित्यशुद्धत्वाभि-
प्रायकइति भाष्यकाराभिप्रायः । श्वेताश्वतरभाष्ये एकोदेवइति
मन्त्रघटकनिर्गुणशब्दः सत्त्वादिगुणत्रयरहित इत्यर्थकतया व्या-

ख्यातः । पञ्चपादिकायां पञ्चपदाचार्यैः आनन्दोविषयानु-
भवो नित्यत्वं चेति सन्निधर्माः अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवा-
वभामन्नइत्युक्तम् आनन्दादिधर्माणां ब्रह्मणि सत्त्वमस्ति-तेषां
ब्रह्मपृथक्त्वं नास्ति पृथक्त्वन्तु मिथ्याभूतामित्यस्यार्थः प्रतीयते
पृथगिवेति इवशब्दस्य पृथक्त्वापरिनिवेशात् - धर्माणाम् आन-
न्दादानां ब्रह्मण्यसत्त्वं धर्मास्मन्तीति सत्त्वनिर्देशो धर्माणामयु-
क्तमस्यात् नदानीं हि सन्तीवधर्माः सन्तिधर्मा इवेति इवकार-
यदनस्यात् - धर्मिधर्मभावोऽपि न काल्पनिकः । किन्तु पारमार्थि-
कएवमस्तिपदोत्तरं धर्मपदोत्तरञ्च इवकारानिर्देशात् - धर्मास्स-
न्तीति धर्माणाम् अस्तित्वोक्तेश्च-भामत्यामपि - आनन्दविज्ञानाद-
यां ब्रह्मधर्माः ब्रह्मनत्त्वस्वरूपाः, नतु काल्पनिकाः तस्मादानन्द-
विज्ञानादयो ब्रह्मनत्त्वात्मकतयोक्ताः यत्रयत्र ब्रह्मश्रूयते तत्रत-
वानुक्ता अपिलभ्यन्तइति आनन्दादयः प्रधानस्येति सूत्रभाम-
तिग्रन्थः ॥ श्री ॥

इदन्तुतत्त्वं प्रस्थानत्रयभाष्ये ब्रह्मभिन्नवस्तुविषये अवि-
द्याकल्पितशब्दः आरोपितशब्दः अद्भ्यस्तशब्दः अपरमार्थश-
ब्दः अविद्याप्रत्युपस्थापितशब्दः अविद्योपाधिकशब्दः मायिक-
शब्दः मायामयशब्दः मिथ्याशब्दः मृषाशब्दः कल्पितशब्दश्च
तत्रतत्रसन्ति-नतेशब्दाः अत्यन्तासत्तुच्छासदर्थपराः तथा अद्वै-
तिभिरनभ्युपगमात् किन्तुमिथ्यार्थपराः मिथ्यात्वञ्च ब्रह्म-
तुच्छव्यावृत्तोयः कश्चिद्भ्रमः स यथातथावाभवतुतदेतन्मिथ्यात्वं
ब्रह्मभिन्नप्रपञ्चादिसत्त्वं कालत्रयेऽपि अव्यभिचरितस्थितिकत्व-

रूपं न निरुणद्धि अन्यथाकारणं ब्रह्म विषु कालेषु सत्त्वज्ञव्याधि-
चरति - एवं कार्यमाप नर्गादीन सत्त्वाद्यापरम्यानि भाव्याविरो-
धप्रसङ्गः मतान्तगम्यास्तु अविशार्कान्यतादिशब्दपात्रेण अथैव
वृद्धाविध्यनीत्यलं ॥ श्रीः ॥

अद्वैतशब्दार्थः कथ्यते - अयं शब्दः नरूढः, कोशादिपुरु-
षेष्वगणनान् - किन्तु र्गौगिकः ॥ सच शब्दः सलिल एकोदष्टा-
द्वैतगतिश्रुती परमान्मविशेषणतया श्रुतेरुदाहृत्याम् इतं द्वैतं वस्तु-
याविशिष्टं प्रतियोग्यनुयोगिवस्तुविशिष्टः अभावः उत्पत्तिविना
शद्वयविशिष्टः कार्यप्रपञ्चः चिदचिद्द्वयविशिष्टः परमान्मावादी-
तपदार्थः तस्य भावोद्वैतं नाविद्यतेद्वैतं यत्र तद्वैतं तथाच अद्वैत-
पदेन द्वैतनिषेधमुखेन परमान्माकथ्यते। अभावनिषेधमुखेन पर-
मान्मकथने परमान्माप्रागभावशून्यः श्वंसशून्यः प्रपञ्चात्यन्ता-
भावशून्यः प्रपञ्चभेदशून्यश्चेत्यर्थस्म्यात् । तद्वितस्य स्याथकत्वपक्षे-
परमान्मामप्रपञ्चः - प्रपञ्चभेदनिषेधरूपप्रपञ्चाभेदवान् - परमा-
त्मेति संस्मर्यति; नतु निष्प्रपञ्चं ब्रह्मजडाभन्नं ब्रह्मेत्यर्थमिच्छेत् ।
तद्वितस्य भावार्थत्वपक्षे अद्वैतपदेन अभावत्व निषेधमुखेन भा-
वरूपं ब्रह्मेति सिद्ध्या शून्यवादप्रतिषेधस्मिद्धो भवति अद्वैतपदेन
उत्पत्तिविनाशद्वयविशिष्टकार्यप्रपञ्चनिषेधमुखेन ब्रह्मप्रतिपा-
दने कार्यप्रपञ्चशून्यं कार्यप्रपञ्चत्वशून्यं वा ब्रह्मेति स्यात् । कार-
णमायादिप्रपञ्चनिषेधो ब्रह्मणि नमिच्छ्यति । अद्वैतपदेन चिद-
चिद्द्वयविशिष्टत्वस्य भावार्थतद्वितार्थयुक्तस्य निषेधेचिदचि-
द्विशिष्टत्वशून्यं ब्रह्मेति स्यात् - तदानीं चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मन

सिद्धयति। म्यार्थतद्वितपक्षे चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मब्रह्मणि निषेक्ष्यमि-
त्यागतं नद्वैतम् - अद्वैतम्-इति समामकरणमेवोचितं बहुव्रीहिपक्षे
पदद्वयलक्षणापत्त्या अमुखातिपदे दिनकरभट्टियोक्तरीत्यानञ्-
समाम एवोचिनः । तदानीं हि अभावभिन्नं वा कार्यप्रपञ्चभिन्नं
वा चिदचिद्विशिष्टं वा ब्रह्मेत्यर्थः पर्यवस्यति । चिद-
चिद्व्यावशिष्टं वा ब्रह्मेति । अन्यतरविशिष्टत्वं पर्यवस्यति नतु
चिदचिद्व्यावशिष्टं ब्रह्मेति । द्विधा इतं द्वैतम् । तस्य भावः द्वैतम् ।
द्वैतीभावः द्वैतं न विद्यते यत्र तदद्वैतमिति ब्रह्मानन्दायुक्तरीत्या
अद्वैतपदार्थस्वीकारे ब्रह्मणः द्वैतीभावः नास्ति सर्वधर्मवैशिष्ट्यं
ब्रह्मणि संभवत्येव ब्रह्मानन्दायुक्तरीत्याश्रयणेनाद्वैतविशिष्टाद्वैत-
मतविरोधः । तस्मिन् पक्षे द्विशब्दस्य द्विधेति भावार्थकल्पनमेव
दोषः ॥ श्रीः ॥

अद्वैतमते पारमार्थिकसत्त्वं ब्रह्मावृत्ति, व्यावहारिक-
सत्त्वं प्रपञ्चमावृत्ति - ब्रह्मप्रपञ्चोभयानुगतं सत्त्वं ब्रह्मप्रपञ्चै-
क्यात्मकं प्रातिभासिकशुक्तिरूप्यरज्जुसर्पदेवमनुष्याद्याकार -
निष्ठभासमानात्मवृत्तित्वसाधारणं प्रातिभासिकमावृत्तिप्रा-
तिभासिकसत्त्वमिति सत्ता चातुर्विध्यमस्तीत्यत्र अभ्युपगम्य
चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याल्लोकवदिति-
परिहारोभिहितः । नत्वयं विभागः परमार्थतोऽस्तीत्यारम्भणाधि-
करणोपक्रमभाष्यं यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषुकालेषु सत्त्वं नव्य-
भिचरति एवं कार्यं जगत् त्रिषुकालेषु सत्त्वं नव्यभिचरति एकं
हि पुनस्सत्त्वमतः कारणात् कार्यस्यानन्यत्वमिति सत्त्वाच्चापर-

स्येति सूत्रभाष्यं दृश्यते हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभावः आका-
शादिष्वनुवतमान इत्युक्तमिति दृश्यतेति सूत्रभाष्यं अन्यो-
न्यस्मिन्नन्योन्यान्वयकताम् अन्योन्यधर्मा आध्यम्य न चानद्वय-
स्तान्मभावेन देहेन कश्चिन् व्याप्तिर्यते इत्याद्यद्वयामभाष्यं वाच्य-
न्ते चेते स्वप्नदृष्टाः प्रबोधद्वयं वेदक्षण्याच्च न स्वप्नादिव्यतिरेकसूत्र-
भाष्यमात्रम् अन्यदपि भगवत्पादभाष्यमात्रं जानीयकं प्रमा-
णापारमार्थिकत्वरूपमन्वेन प्रपञ्चव्याधिकरणेन कृत्स्नप्रपञ्चस्या-
पि ब्रह्मण्यभावप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वं ब्रह्मभिन्नकृत्स्नप्रपञ्चस्य
विशिष्टाद्वैतमते तु सत्यपदं निरुपाधिकसत्तायोगि ब्रह्म आदेत्या-
दिजन्माद्याधिकरणविशिष्टाद्वैतिभाष्येण ब्रह्मणः निरुपाधिकस-
त्त्वं प्रपञ्चस्य सांपाधिकसत्त्वमङ्गीकृतं प्रपञ्चस्य अनाशीपरमार्थ-
श्चप्राज्ञैरभ्युपगम्यते - तन्तु नाशि न संदहोनाशिद्रव्यापपादित-
मित्यादिविष्णुपुराणश्लोकव्याख्यानप्रकरणे विनाशित्वस्य वि-
शिष्टाद्वैतभाष्येमिथ्यात्वरूपत्वाक्तेः कृत्स्नप्रपञ्चस्य विनाशि-
त्वरूपं मिथ्यात्वमङ्गीकृतं - विशिष्टाद्वैतिभाष्ये प्रपञ्चस्यापि स-
त्यशब्दमुख्यार्थत्वे सत्यशब्दाभिधेयश्च परं ब्रह्मसत्यशब्दनिर्दि-
ष्टमेव भूमेति सत्याख्यं परं ब्रह्मैव भूमेत्युपदिश्यत इति सत्यश-
ब्दाभिधेयं परंब्रह्मप्रतीयते ॥ श्रीः ॥

सत्यशब्दश्च - सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिषु परस्मिन्
ब्रह्मणि प्रयुक्तइत्यादीनि भूमाधिकरणवाक्यानि ब्रह्मभिन्नकृत्स्न-
प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिकोटिमिथ्यात्वं ज्ञापयन्ति । मध्वमते तत्त्व-
विवेकतत्त्वसंख्यानादिभाष्यकारकृतग्रन्थेस्वरूपप्रमितिप्रवृत्तिरूप-

सत्तात्तैविद्यये परानपेक्षं स्वतन्त्रतत्त्वं तत्र परापेक्षम् -
 स्वतन्त्रतत्त्वमित्यादिलेखनेन परानपेक्षसत्ताकत्वं ब्रह्मणः त-
 द्विब्रह्मकृत्प्रपञ्चस्य परापेक्षसत्ताकत्वमिति सत्ताद्वैविध्यमुक्तम्
 एवं विष्वपि यनेषु प्रपञ्चब्रह्मणोः विलक्षणसत्त्वाङ्गीकारसा-
 म्येपि अद्वैतिनं सत्ताचातुर्विध्यवादिनम् असत्यवादीति वदन्तः
 तत्तद्वाद्यादिग्रन्थार्थप्रच्छादनेन जगत् व्यामोहयन्ति - किञ्च-
 यध्वयने - शक्तिरूप्य रज्जु सर्पादीनामत्यन्तासत्त्वं शश शृङ्गव-
 दभ्युपगम्यते विशिष्टाद्वैतिमते देवोऽहं मनुष्योऽहमिति भ्रमेभास-
 मानस्य देवमनुष्याद्याकारे आत्मनिष्ठत्वस्य असत्त्वमुच्यते
 रज्जु सर्पशक्तिरूप्यादीनां देवोऽहं मनुष्योऽहमिति भास-
 मानदेवाद्याकारनिष्ठाहमर्थात्मनिष्ठत्वस्य च प्रातिभासिक -
 पदार्थोत्पत्तिमङ्गीकृत्य प्रातिभासिकसत्तामङ्गीकृतवतां अद्वैति-
 नाम् असत्यवादित्वेन परैः अभिहितं दूषणं कथं संगच्छेत
 सत्यवादिनां मध्ये अद्वैतिनएव सर्वसत्यत्वाङ्गीकारात् श्रेष्ठा इति
 सुधियोविदांकुर्वन्तु ॥ श्रीः ॥

विनायकब्राह्म्यादि चामुण्ड्यन्तमातृगणचतुर्भगिन्या -
 दीनां भूतत्वमित्यत्र भूतानि विनायकमातृगण चतुर्भगिन्या-
 दीनि भूतेज्याः भूतानां पूजकायान्तीति - यान्ति देवव्रता देवान्
 पितन् यान्ति पितृव्रताः । भूतानि यान्ति भूतेज्यायान्ति मद्या-
 जिनोपि मामिति गीताश्लोकभाष्यं प्रमाणम् । उक्तमातृगणादीनां
 याजकस्य तामसत्वमित्यत्र - प्रेतान् भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्च
 अन्येयजन्ते - तामसाजनाइति यजन्ते सात्त्विकादेवान् यक्षर-

क्षाभिगजमाः । प्रेतान भूतगणांश्चान्येयजन्ते नाममाजनाइति
 गीताश्लोकभाष्यं प्रमाणं नाममानामधोगतिरित्यत्र । नवन्य-
 गुणतमोऽनष्टाः मृदा अधोगच्छन्ति पश्चादित्युच्यन्तइति । ऊर्ध्व-
 गच्छन्ति मत्तवस्थापद्व्यतिष्ठन्ति गजमाः । नवन्यगुणवृत्तिस्था
 अधोगच्छन्तिनाममाइति गीताश्लोकभाष्यं प्रमाणं - चतुर्भे-
 गिनी - चतुर्णां भगिनीदुर्गा - स्वस्वार्थकयातं लुपस्येति-र्त्त-
 रीयश्रुतिः दुर्गायाश्च भगिनीन्वे श्रीगणायणबालकाण्डगङ्गा-
 वतरणप्रकरणं तस्या गङ्गाभगिनीन्वे - वामुदेवस्य भगिनीति
 विराट्पर्वतृतीयाध्याययुर्ध्वार्धेष्टकृतदुर्गास्तववचनं वामुदेवभ-
 गिनीन्वे-गोपेन्द्रभगिनीन्वे भीष्मपर्वत्रयोविंशाध्यायगताजुनकृत-
 दुर्गास्तवीयगोपेन्द्रस्यानुजेतिवचनं प्रमाणं । नैवं चतुर्भे-गिनीन्वम्
 अन्यस्याः कुत्रचिदपि प्रमाणग्रन्थे लिखितमस्ति । उमा दुर्गा-
 पार्वत्यादिशब्दाः पर्यायाइति सुप्रसिद्धम् । नव्यद्वैतिनः एकं
 चैतन्यम् उपाधिना जीवेश्वररूपाभ्यां भिन्नमित्यत्र प्रागद्वैत-
 स्मृतिमूत्रेषु नाकमपि प्रमाणमुपलभ्यते प्रत्युतर्जावब्रह्मभेदस्य
 औपाधिकत्वबोधकं स्वाभाविकत्वबोधकं विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
 परात्परं पुरुषमुपैतिदिव्यम् । आब्रह्मभवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनो-
 जुन । मामुपेत्यतु कौन्तेय पुनर्जन्म नावच्यते । पूतात्मा परमा-
 त्माच मुक्तानां परमागतिः । मुक्तोपसृप्यव्यपदेशाच्चेति मुण्डक-
 श्रुतिर्गीतानामसहस्रब्रह्ममूत्रान्तर्गतवचनानि मोक्षदशायामपि
 कर्मकर्तृव्यपदेशाच्चेति सूत्रोक्तरीत्या मुक्तब्रह्मणोः कर्मकर्तृभावेन
 भेदसमर्पकाणि जीवब्रह्मभेदस्य औपाधिकत्वान्निवारयन्ति स्वा-
 भाविकत्वं कथयन्तीतिनिष्प्रत्यूहं । मुक्तिदशायामुपाधेर्विनाशेन

औपाधिकभेदस्याप्रमत्तेः । उदाहृतमुण्डकश्रुतिमूत्रयोः अद्वैत-
 भाष्येऽपि परमश्रुतिविषयतया योजनेनापेक्षिकापरविद्याधीन-
 श्रुतिविषयत्वास्वीकारात् । यत्तु अप्रियर्थको भुवनं प्रविष्टो रूपं
 रूपं प्रतिरूपो बभूव। एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रति-
 रूपो बहिःश्रुति कठवल्लीवाक्येन परमात्मनोऽपि जीवेश्वरभेदेन
 औपाधिकभेदोऽवगम्यत इति; तन्न नहि रूपंरूपमित्येतद्वटक-
 पपदमन्तःकरणपरं मायापरं नतु गिरिनदीसमुद्रघटपटकु-
 ङ्यादिपरमिति निर्वन्धे प्रमाणमस्ति। नामरूपे व्याकरवाणि सं-
 ज्ञामूर्तिरिति स्तु विवृण्कुर्वत उपदेशादिति श्रुतिमूत्रानुसारेण वी-
 ष्माविषयरूपशब्दस्य घटपटादिमूर्तिसामान्यपरतया घटपटादि
 सर्वप्रतिरूपत्वस्यैव कथनेन भवदभिमतान्तःकरणमायामात्रप्रति-
 रूपत्वाग्न्यजीवत्वेश्वरत्वबोधकत्वाभावात् । वस्तुतस्तु रूपपदं प्र-
 कृते जीवपरं। सर्वभूतान्तरात्मेतिषदेन सर्वजीवान्तर्यामिणं गृहीत्वा
 तस्यान्तर्यामिणः स्वनियम्यतस्सजीवरूपमुपाधीकृत्यौपाधिको-
 ऽन्तर्यामिभेदः तद्वाक्येन प्रतिपाद्यते सर्वभूतान्तरात्मेति निय-
 न्तन्तर्यामिवोधकपदसमभिव्याहारसामर्थ्येन रूपंरूपमित्युपा-
 धिवोधकपदस्य नियम्यस्वरूपजीवारूपोपाधिपरत्वावश्यक-
 त्वात् । बृहदारण्यकोपनिषत्सु तृतीयाध्याये सप्तमब्राह्मणे य-
 स्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरोऽयं सर्वाणि भूतानि
 न विदुः यस्सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति एषते आत्मा अन्त-
 र्यामीत्यत्र सर्वभूतान्तरात्मनः यमयितृत्वान्तर्यामित्वादेः कण्ठत
 एव कथनेन नियम्यसर्वभूतानां न विदुरिति समभिव्याहारात्
 चेतनत्वावगमेन च सर्वभूतान्तरात्मा नियन्तन्तर्याम्येव तन्नि-

यस्यसर्वजीवा एव सर्वभूतानि रूपं रूपमित्युपात्तानि नत्वन्तः
 करणानि-माया वा जीवेश्वरोपाधयः रूपंरूपमिति शब्दिता अ-
 वासंशब्दितत्वादनुपस्थितत्वाच्च तेषां । यन्तु याज्ञवल्क्यस्मृतौ
 आकाशमेकं हि यथा यथादिषु पृथग्भवेत्तानथान्यैकोऽप्यनेकस्थो
 जलाधारेण्प्ववांशुमानिति वचनं जीवब्रह्मणोर्गोपाधिकभेदे प्रमा-
 णमिति;तच्च,यथादिषु एकमाकाशं यथा पृथग्भवेत् स्थितिं पृथ-
 क्माप्नुयान् भवेदिति स्थाने दार्ष्टान्तिके अनेकस्थ इति स्थितिनि-
 र्देशात्।तथा एक आत्मा अनेकस्थः पूर्वाध्यादा स्थितिं प्राप्त इति
 प्रथमदृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभागाथः । तथाचाकाशवत् अनेकवस्तु-
 षु स्थितिरान्मनः प्रतीयते न त्वौपाधिको भेदः। द्वितीयदृष्टान्ते
 साधारणधर्मवाचिपदस्यापेक्षितत्वात् स्थ इति पदमनुपज्जनीयं।
 नतु प्रतिबिम्बते इति पदमध्याहर्तव्यं अनुपगमसंभवे अध्याहारस्या
 नुपस्थितपदकल्पनरूपस्यायुक्तत्वात् । जलेष्वित्यनुक्त्वा जला-
 धारेष्वित्युक्त्या च प्रतिबिम्बत इति नाध्याहर्तव्यमिति प्रतीयते
 जले एव सूर्यस्य प्रतिबिम्बः न जलाधारेषु । अतः जलाधारेषु
 मेघेषु यथा अंशुमान् अवतिष्ठते एकोऽपि तथा आत्मा अनेकेषु
 अवतिष्ठत इति अनेकत्र स्थितिरेवोक्ता नत्वौपाधिकः प्रतिबिम्ब-
 एकस्यानेकत्वावस्थित्यसंभवाशङ्कानिराकरणपरमिदं वचनं। यद-
 पि रूपंरूपं प्रतिरूपो बभूव,तदस्य रूपं प्रति च क्षणायेति वाक्यं।
 तदपि पूर्वोदाहृतकठवल्लीवाक्यवत् नियम्यतस्तज्जीवोपाधिका-
 म्तर्यामिभेदपरं । तत्समानाकारत्वात् । यदपि कार्योपाधिरयं
 जीवः कारणोपाधिरीश्वर इति वचनं,तदपि न जीवस्य उपाध्य-
 वच्छिन्नघैतन्यत्वरूपजीवत्वे प्रमाणम् । उक्तवचनरीत्या कार्यो-

पाधिकत्वविशिष्टचैतन्यस्य जीवत्वापत्त्या जीवस्य जीवत्वेन
 धुनिस्मृतिन्यायसिद्धानादित्वभंगापत्तेः । किन्तु जीवस्यैव सत-
 बहुव्रीहिसमासेन कार्यभौतिकशरीराख्योपाधिसंबन्ध उच्यते-
 ईश्वरस्यैव सतः प्रायाख्यकारणात्मकशरीरोपाधिसंबन्ध उच्यते।
 प्रायाद्येषा मया मृष्टा यन्मां पश्यसि नारद। सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैव-
 म्मां ज्ञातुमर्हामीनि मोक्षधर्मनारायणीयविश्वरूपशरीरप्रदर्शक
 भगवन्नागयणवचनप्रामाण्यात् । यदपि प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं
 प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासादिति सूत्रं जीवब्रह्मणोरौपाधिकभेदपरम्,
 अहुल्याद्युपाधिषु प्रकाशादिवत् प्रकाशस्वरूप आत्मा कर्मणि
 उपाधिष्वित्यतः सौरादिप्रकाशादीनामिव औपाधिक एव आ-
 त्मभेद इत्यविशेषः तत्त्वमसीति जीवब्रह्मैक्याभ्यासादिति सूत्रा-
 थ इति तदपि न सूत्रे उपाधिबोधकपदाभावात्।कर्मणीति पदस्य
 उपाधिपरत्वन्तु साहसकृत्यम् । अत एव भाष्यव्याख्याने रामा-
 नन्दीये कर्मणीत्यस्य उपासनाख्यकर्मणीति व्याख्या। नहि क-
 स्मिन्नापि सूत्रे जीवेश्वरयोरौपाधिकभेदप्रयोजकोपाधिः दृश्यते
 येन तयोस्मूत्रकृन्मते औपाधिकभेदस्सिध्येत्। सूत्रस्य तु कर्मण्य-
 भ्यासादिति समभिव्याहारेण कर्मण एवाभ्यासः । तथाच ब्र-
 ह्मोपासनकर्माभ्यासे ते प्रकाशादिधर्मवत् धर्मान्तरस्य चका-
 रसमुच्चितस्य ब्राह्मस्य प्रकाशः भवतीति अस्मिन्नर्थे विशेषो ना-
 स्तीति स्वारसिकार्थः। यत्तु भारते मोक्षधर्मे षट्त्रिंशदधिकद्वि-
 शततमेऽध्याये चतुर्लक्षणजन्त्वाद्यं चतुर्वर्गं प्रचक्षते । व्यक्तम-
 व्यक्तजञ्चैव तथा बुद्धमचेतनामिति एकाधिकत्रिंशदशलोके चतुर्ल-

क्षणं जन्मवृद्धिजाणनामृतिविकारवत् महदहंकारपञ्चनन्यावैका
 दशान्द्रयपञ्चभूतं तल्लं तदुपाधिकं चतुर्वर्गाधिने व्यक्तं जीवम् अ-
 व्यक्तजं मायोपाधिकमीश्वरं तथा तदुभयमपि बुद्धमचेतनञ्च चि-
 दचिदान्मकामित्यर्थः इति नालकण्ठस्य व्याख्यानं तदसमी-
 चीनम् । उत्पत्त्यर्थकजमिति पदवर्तिने तदुपाधिकमित्यर्थकथनस्य
 शब्दगतिविरुद्धत्वात् । व्यक्तपदस्य जावे कापि प्रयोगादर्शनाच्च ।
 चतुर्वर्गपदस्य चतुर्वर्गाधिनेमित्यर्थत्वासांभवाच्च । तथानि पदे
 तदुभयमिति व्याख्यानस्योच्छेदत्वाच्च । चिदाश्रयार्थकस्य
 बुद्धपदस्य चिन्मात्रार्थत्वासांगत्याच्च । किन्तु जगत्पण्डितैर्दो-
 ष्चिदाख्यचतुर्लक्षणादुत्पन्नं चतुर्वर्गं जगद्युजाण्डजमेव जाद्विजा-
 धित्वं चतुर्वर्गं व्यक्तं वस्तु अव्यक्तजम् अव्यक्तादुत्पन्नं प्रच-
 क्षते । अवृद्धं बोधानाश्रयम् । अचेतनं वस्तु च तथा अव्यक्तजं प्रच-
 क्षत इति शब्दस्वरमानुगुणः श्रोकार्थः । तस्मादकस्यैव चैतन्यस्य-
 आधिको जीवेश्वरभेद इत्यत्र न शास्त्रमस्ति । एवं जीवस्या-
 णुत्वावरत्वे स्वाभाविके नत्वापाधिकमात्रे श्वेताश्वतरोपनिष-
 द्तबुद्धेर्गुणे नात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरश्च दृष्ट इति मन्त्र-
 प्रामाण्यात् । आत्मगुणेन जीवात्मस्वरूपगुणेन बुद्धेरन्तःकर-
 णस्य गुणेन च प्रथमचकारः बुद्धिगुणात्मगुणसमुच्चयार्थः ।
 आराग्रं तोत्राग्रं अवरः अपकृष्टः द्वितीयचकारः आराग्रमा-
 त्रत्वावरत्वसमुच्चयार्थः । एवकारः बुध्युपाधिकमेव जीवस्या-
 राग्रमात्रत्वमवरत्वञ्च नात्मस्वभावकृतमिति मतव्यवच्छेदार्थकः ।
 आराग्रमात्र इति मात्रशब्दः मुक्तिदशायामपि जीवस्य महत्त्वव्य-
 वच्छेदार्थकः । उभयत्र हिशब्दः वेदलोकप्रसिद्धिद्योतकः । दृष्ट-

शब्दः तन्वदार्शिभिः दृष्ट इत्यर्थकः । एतन्मन्त्रसामर्थ्यादेवार्था-
दीशस्य स्वाभाविकमहत्त्वपरत्वे न त्वौपाधिकमात्रे इत्यपि सि-
ध्यति ॥ एवं मोक्षधर्मे षट्त्रिंशदधिकद्विशततमाध्याये द्वावा-
त्माना न वेदेषु सिद्धान्तेष्वप्युदाहृतास्ति त्रिंशत्तमश्लोके वेद-
धर्मे सांख्यादिधर्मेऽपि जीवः परमात्मेति द्वावात्मानाविति शु-
कस्य व्यासोपदेशेन आत्मैक्यपक्षः न व्यासाभिमत इति सि-
ध्यति । एवं मोक्षधर्मे एव पञ्चाशदधिकत्रिंशततमाध्याये
बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु । को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठः को
वा योनिरिहोच्यत इति जनमेजयप्रश्नश्लोकः । तत्र पुरुषबहु-
त्वेकत्वविषयः प्रथमप्रश्नः । पुरुषाणाम्मध्ये श्रेष्ठपुरुषविषयः द्वि-
तीयः प्रश्नः । पुरुषाणां योनिपुरुषविषयस्तृतीयः । द्वितीय तृतीय-
प्रश्नौ प्रथमप्रश्नीयपुरुषबहुत्वकोट्यवलंबिनौ । पुरुषैकत्वको-
ट्यवलंबित्वे एकपुरुषे तत्पुरुषनिरूपितश्रेष्ठ्ययोनित्वविषयक-
त्वासंभवात् । यस्तु को ह्यत्र पुरुषश्रेष्ठः को वा योनिरिहोच्यत इ-
त्यस्य न प्रश्नद्वयपरत्वं किन्तु किंशब्दद्वयमाक्षेपाथे न प्रश्नार्थेश्रे-
ष्ठः पुरुषः कः कोऽपि नास्ति योनिः पुरुषः कः कोपि नास्ती-
त्यर्थ इति नीलकण्ठव्याख्यानं । तन्मन्दो बहवः पुरुषा राजन् सां-
ख्ययोगविचारणे । नैतदिच्छन्ति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह ।
बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं वि-
श्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम् ॥ इति वैशंपायनीयप्रतिव-
चनश्लोके । बहूनामित्यादिना तथा तं पुरुषमित्यन्तेन बहु-
पुरुषनिरूपितयोनित्वाश्रयपुरुषस्य गुणाधिकमित्यनेन बहुपुरु-
षावधिकगुणाधिक्यरूपश्रेष्ठ्याश्रयपुरुषस्योक्त्या तद्विषयक प्रश्न-

द्वयस्य प्रश्नश्लोकस्थितत्वावश्यकत्वात् । अन्यथा अपृष्टो-
 त्तगपत्तेः । प्रश्नाभावे श्रेष्ठयोनिपुरुषविषये योनिश्रेष्ठपुरु-
 षस्य प्रतिवचनत्वा अनिरूप्यत्वाच्च । प्रतिवचनगतप्रथमश्लोक-
 स्यायमर्थः सांख्ययोगशास्त्रविचारेण कृते बहवः पुरुषाः प्रती-
 यन्ते एतच्छ्रेष्ठयोनिन्वाश्रयम् एतदिति सर्वनाम्ना अव्यव-
 हितपूर्वस्थितपरापार्श्वस्थभावेन । अव्यवहितपूर्वस्थितप्रश्नश्लो-
 कद्वितीयार्थबोधितश्रेष्ठयोनिपुरुषस्यैव परामर्शनीयत्वात् । तथा
 च एतत् श्रेष्ठत्वयोनिन्वाविशिष्टमेकं पुरुषं सांख्ययोगशास्त्र-
 निष्ठाः नेच्छन्तीति । एतेन वेदार्थविचारे पुरुषबहुत्वं श्रेष्ठपुरुषो
 योनिपुरुषश्चाङ्गीकृता वैदिकैरिति अर्थान्मिदं प्रतिवचनीयद्विती-
 यश्लोके बहूनां पुरुषाणामित्यस्य चतुर्मुखरुद्रादिवहपुरुषाणा-
 मित्यर्थः । एतदुपाख्यानान्ते चतुर्मुखरुद्रादिपुरुषयोनित्वस्य
 कथनात् । यथाशब्दस्य येन प्रकारेणेत्यर्थः । तथाशब्दस्य
 तादृशप्रकारविशिष्टमित्यर्थः । नमस्कृत्वा च गुरवे व्यामायामित-
 तेजसे। इदं पुरुषमुक्तं हि चतुर्वेदेषु पठ्यते। कृतं सत्यञ्च विख्यात-
 मृषिसिंहेन चिन्तितं । ऋषिसिंहेन व्यासेन उत्सर्गेणापवादेन
 ऋषिभिः कपिलादिभिः । अद्भ्यत्मात्मचिन्तामाश्रित्य शास्त्राण्यु-
 क्तानि भारत । समासतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् । त-
 त्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः । समासतः व्यवधा-
 नरहितसंश्लेषेणोक्तसंश्लेषाभिन्नं पुरुषैकत्वं पुरुषाणा-
 मैक्यमुक्तवान् ॥ नतु स्वरूपैक्यं समासत इति पदवैयर्थ्या
 पत्तेः । राजपुरुष इत्यादौ पदयोः विभक्तिव्यवधानराहित्यवि-
 शिष्टसंश्लेषे समासपदप्रयोगात् । ते तुभ्यं अमितौजसः अपरि-

धितज्ञानशक्तेः व्यासस्य प्रसादात् संप्रवक्ष्यामि सम्यक्प्रक-
 र्णेण वक्ष्यामि। अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनं । ब्रह्मणा-
 सह संवादं वच्यं वक्ष्यामि विगापने। स्पष्टं ब्रह्माणं प्रति रुद्र उवाच।
 बहवः पुरुषा ब्रह्मन त्वया सृष्टा स्वयंभुवा। सृज्यन्ते चापरे ब्रह्मन्
 सचैकः पुरुषो विगादा। कोहर्मा चिन्त्यते ब्रह्मं स्त्वयैकः पुरुषोत्तमः।
 ब्रह्मोवाच। बहूनां पुरुषाणां सः यथैका योनिरुच्यते। तथा तं पु-
 रुषं विश्वं परमं सुमहत्तमं। निगुणं निगुणाभूत् प्रविशन्ति सनातनं
 प्रवक्ष्यामीति शेषः। अद्भ्यायः । ब्रह्मोवाच । शृणु पुत्र यथाह्येष
 पुरुषश्चाश्वतोऽव्ययः। अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्वगश्च निरुच्यते। न स-
 शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयान्येवापि सत्तमा। सगुणो निगुणो विश्वो ज्ञानद-
 ष्यां हर्मा स्मृतः। अशरीरश्च शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ। वसन्त-
 र्पि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मभिः। ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये-
 देहिसंज्ञिताः। सर्वेषां साक्षिभूतोसौ न ग्राह्यः केन चित्त्वचित्। मम
 चतुर्मुखस्य तवरुद्रस्य अन्तरात्मा अन्तर्यामी। तेन विधिशिवापेक्षया
 अन्तर्यामी भिन्न इति सिद्ध्यति। तस्यैकत्वममहत्त्वश्च सचैकः पुरु-
 षस्स्मृतः। महापुरुषशब्दं सः विभर्त्येकस्सनातनः। एकः मुख्यः
 महापुरुषशब्दं सः विभर्तीत्यनेन तद्विज्ञाः विधिशिवादयः देहि-
 संज्ञिताः महत्त्वहीनपुरुषा इति सिद्ध्यति। पुरुषबहुत्वश्च संसृ-
 च्यते। पुरुषबहुत्वाभावे महत्त्वविशेषणेन व्यावर्तनीयपरिच्छिन्न-
 पुरुषाभावात्। महापुरुष इति निर्देशानुपपत्तेः। जडव्यावर्तकं
 महत्त्वमिति न संगतं। पुरुषपदेन चेतनवाचिना तद्व्यावृत्ति-
 सिद्धेः। एको हुताशो बहुधा समिद्धयत् एकस्मूर्यस्तपसो यो
 निरेकः। एको वायुर्बहुधा वाति लोके महोदधिश्चाप्यंभसां योनिरे-

कः तवान्तर्गत्या इत्यादिना विधिर्गिवात्तन्त्यामिन्वमुक्तं । तदेकस्य
 महापुरुषस्य कथं संभवति एकस्य सर्वान्तर्गतिस्त्वामंभवत्तदिति
 अंकापरिहास्य आह - एको हृताश इत्यादि । एकोऽपि हृताशः
 तत्तत्काष्ठेषु समिद्धापानः काष्ठेषाधिकं बहुभावं गच्छति तस्यैव
 प्रकाशयते अनेनेति तपः । बहुन्वाश्रयश्चक्षुः तस्य तपसः योनि-
 रनुग्राहकः एकस्म्यः । अनुग्राहभेदेनानुग्राहकः बहुभावं गच्छति ।
 एको वायुः वायव्यभादिवस्तुभेदेन बहुभावं गच्छति । अंभसा-
 योनिः एकः महोदायः स्वसंवल्लभाच्यदिदेशभेदान् पूर्वममुदो-
 दाक्षिणममुदः पश्चिमममुद इति बहुभावं गच्छति । पुरुषश्चैको-
 निर्गुणो विश्वरूपः तं निर्गुणं पुरुषं चाविर्शन्ति । निर्गुणः
 वक्ष्यमाणरीत्या सर्वदा निर्गुणः । एकः पुरुषः अन्तर्गत्त-
 भूतः । पुरुषः विश्वरूपः यदपेक्षया पुरुषस्यान्तरत्वं समान्त-
 र्गत्तत्वादिनां क्तं तत्तत् विधिर्गिवात्तत्तत्प्रतिमं वन्धिभेदान्
 विश्वरूपः नानास्वरूपः । तथा च नियम्यविधिर्गिवात्तत्तत्प्रति-
 मं भेदान् सर्वान्तर्गत्तत्वं परमात्मन उपपन्नमिति भावः । यत्तु
 परमात्मनः एकस्य पुरुषस्यान्तःकरणाद्यपाधिभेदान् जीवेश्वर-
 भेदेन नानाविधपुरुषत्वं एको हृताश इत्यादिदृष्टान्तैर्विवक्षित-
 मिति तन्ना अत्रैव निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशन्तीत्यस्मिन् निर्गु-
 णा इति बहुवचनपदोक्तानां मुक्तजीवानां बहुवचनेन परस्परं
 भेदस्य निर्गुणं प्रविशन्तीति मुक्तजीवानां प्रवेशकर्तृत्वस्य निर्गुण-
 परमात्मनः प्रवेशकर्मत्वस्योक्त्या कर्मकर्तृव्यपदेशादिति न्यायेन
 मुक्तजीवपरमात्मभेदस्य च सिद्ध्या मुक्तानामुपाधिनाशे सति
 परस्परं ब्रह्मणा च औपाधिकभेदासंभवात् तद्भेदस्य पारमार्थि-

कत्वावश्यकतया उपाधिना जीवब्रह्मभेदस्वीकारस्य भक्षितेऽपि
 लशुने न शान्तो व्याधिगिति न्यायेन निष्पयोजनत्वात्। तं नि-
 गुणं पुरुषश्चाविशन्तीन्युक्तां किन्तन् निर्गुणत्वमित्यतस्तन्निर्वक्ति।
 हित्वा गुणमयं सर्वं कमे हित्वा शुभाशुभं। उभे सत्यानृत्येत्यक्त्वा एवं
 भवति निर्गुणः। गुणमयसर्वकमेशुभाशुभसत्यानृतहीनत्वं निर्गु-
 णत्वमिति यावत्। एवं हि परमात्मानं केचिदिच्छन्ति पण्डिताः।
 एकात्मानं तथात्मानमपरे ध्यानचिन्तकाः। एवं हि विराड्रूपं
 हि एकात्मानं मुख्यान्मानम् आत्मानं जीवात्मानं। ननु निर्गुण-
 त्वस्य जीवब्रह्मसाधारण्ये जीवात्मपरमात्मनोः को विशेष इत्यत
 आह। तत्र यः परमात्मा हि सः नित्यं निर्गुणः स्मृतः। तत्र निर्गुण-
 योः मुक्तजीवपरमात्मनोर्मध्ये परमात्मा हि परमात्मेति प्रासिद्धः
 सः नित्यं निर्गुणः। तेन जीवस्य निर्गुणत्वं परमात्मानुसन्धा-
 नाधीनं मुक्तिकालमात्रभावि। परमात्मनस्तु अन्यानधीनं सार्व-
 कालिकमिति सिद्ध्यति। अन्यानधीनसार्वकालिकनैर्गुण्याश्रयः
 परमात्मा किंरूप इत्यत आह। स हि नारायणो ज्ञेयस्सर्वात्मा पुरु-
 षो हि सः। एतेन परमात्मानमनूय नारायणत्वविधानात् ना-
 रायणभिन्नानां परमात्मत्वन्नास्तीति स्पष्टमवगम्यते। न लिप्यते-
 फलैश्चापि पद्मपत्रमिवांभसा। स्पष्टं। कर्मात्मा त्वपरो योऽसौ
 मोक्षवन्धैस्स युज्यते। स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः।
 कर्मात्मा पुण्यपापरूपकर्मयुक्तात्मा अपरः परमात्मभिन्नपुरुषः।
 सप्तदशकेन राशिना लिङ्गशरीरेण। बहवः पुरुषा इत्युपक्रान्तं पुरु-
 षबहुत्वमुपसंहरति। एवं बहुविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्रमं। ए-
 वं जीवात्मपरमात्मभेदेन बहुप्रकारः पुरुषः हे रुद्र ते तुभ्यं प्रोक्त-

अहं ब्रह्मा आद्य ईशः प्रजानां तस्याज्ज्ञानस्त्वञ्च मत्तः प्रभूतः। मत्तो
जमज्जंगमं स्थावरञ्च सर्ववेदाम्मरहस्याहि पुत्र। अहं वक्ता चतुर्मुखः
तस्मात् नारायणान्। त्वञ्च हे रुद्र त्वञ्च। पुत्र चतुर्मुखस्य मम पुत्र-
रुद्र एतदुपसंहास्य च न गीत्या बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनि-
रुच्यते। तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिक्यमन्युक्तं। पर-
मात्मनः पुरुषस्य बहुपुरुषयोनित्वं चतुर्मुखरुद्रादिबहुपुरुष-
योनिन्वमिति निर्णायते। चतुर्विभक्तः पुरुषस्म क्रीडति यथेच्छति।
एवं स भगवान् स्वेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः। एतत्तं कथितं पुत्र यथा ब-
दन्नुपृच्छतः। चतुर्विभक्ताः। संकर्षणप्रयुम्नानिरुद्धवासुदेवरूपैः
चतुर्भिर्विभक्तः। तस्मात् पुरुषाणां स्वरूपतो बहुत्वं व्यवधान-
रहितपरमात्मसंश्लेषः जीवानां परमात्मस्वरूपैक्यं परमात्मनः
नारायणत्वं चतुर्मुखस्य नारायणपुत्रत्वं रुद्रस्य चतुर्मुखपुत्रत्वं
व्यासाभिमतमिति सर्वान्निर्णीतं ॥ श्रीः ॥

माया जीवेशावाभासेन करोतीति वाक्ये आभासनेति
तृतीया प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति रीत्या वैशिष्ट्यार्था आ-
भासविशिष्टौ जीवेशौ करोतीत्यर्थः ॥ वैशिष्ट्यं भेदसंब-
न्धः। नत्वात्मनासौ तृतीय इति वदभेदसंबन्धः ॥ जीवस्या-
भासरूपत्वेऽपि ईशे तदसंभवात्- दर्पणाद्युपाधिगतमालिन्यादि-
दाषस्य तद्गते प्रतिविम्बरूपाभासे इव उपाधिगतदोषाणामी-
शगतत्वे ईशस्य जीववत् सदोषत्वापत्तेः। अतो नानेन वा-
क्येन जीवेशयोरुपाद्ध्यधीनस्वरूपत्वसिद्धिः- आभास एव चे-
ति सूत्रं जीवे अनाभासब्रह्माभेदं प्रतिषेधति। एवकारेण शंखः
पाण्डर एवेत्यत्र एवकारेण शंखे पाण्डरत्वविरोधिपीतत्वादि-

व्यावृत्तिवन् आभासत्वविरोधनाभासत्वस्य जीवे व्यावर्त-
 नात्-वस्तुतस्तु अंशो नानेति सूत्रोक्तोऽंशः टंकच्छिन्नपाषाण-
 शकलस्येव नमुख्यः ब्रह्मणोऽच्छेद्यत्वात्-किन्तु अंशाभासः हेत्वा-
 भामवत्। अंशत्वभूतत्वे मति अंशसदृश इत्याह सूत्रकृत् आभा-
 स एव चेति अंशाभास एवायं जीवः न ब्रह्मणो मुख्यांशइत्यर्थः
 यथाक्षयं ज्योतिरात्माविवस्वानपोभिन्नावहुर्धैकोऽनुगच्छन्-उपा-
 धिना क्रियते भेदरूपो देवक्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्रेति शास्त्रं तदपि न
 जीवब्रह्मणोर्गोपाधिकभेदं कथयति। तस्यार्थः ॥ ज्योतिःस्वरूपो-
 विवस्वान् भिन्ना अपः बहुधा अनुगच्छन् भिन्नभिन्नतत्तदप्सं
 योगानुकूलबहुप्रकारव्यापाराश्रयस्सन् उपाधिना भिन्नभिन्न-
 तत्तदप्संयोगानुकूलबहुप्रकारव्यापारवत्त्वेन भिद्यत इति भेदः ।
 भिन्न इति यावत्-भिन्नरूपः क्रियते देवः द्योतनस्वभावः। आ-
 त्मा क्षेत्रेषु-महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव चेत्यादिना गाता-
 क्तेषु महाभूतादिषु एवं महाभूतादि तत्तत् क्षेत्रसंयोगानुकूलबहु-
 व्यापाराश्रयत्वेन उपाधिना भिन्नरूपः क्रियते इति तत्त्वान्तःक-
 रणस्य जीवोपाधित्वं मायाया ईशोपाधित्वं तादृशोपाधिप्रयुक्तः
 आत्मनि जीवेश्वरभेद इत्यस्य का प्रसक्तिः अनुगच्छन् उपाधि-
 नेत्यव्यवधानात् उपाधिशब्दोऽनुगमनपर एव बहुधात अनुग-
 मनविशेषणस्वारस्येनानुगमनबहुत्वप्रयुक्त एवात्मभेद इत्यवग-
 म्यते। अनुगमनबहुत्वे हेतुः अपो भिन्नाइति अप्सुभिन्नत्वविशेषणं
 तस्मात् नाब्रूवोपाधिभेदात् सूर्यप्रतिबिम्बभेदः-एक एव हि भूता-
 त्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव-

दिनि वचनमपि न जीवेशयोगीषाधिकभेदं वक्ति भूतान्मश-
 ङ्गितस्य जीवस्यैव भूताभूतव्यवस्थितिभेदेन एकत्वनानात्वोक्तेः।
 जलचन्द्रवदिति दृष्टान्तानुसारेण दाष्टान्तिकं जलचन्द्रस्थानीय-
 स्य भूतान्मनः चन्द्रस्थानीयत्वाभावेन उगन्वासंभवेन जीवत्वा-
 वश्यकतया केवलान्मानं श्रीगोपाधिकजीवेश्वरभेदपरन्वानुपपत्ते-
 रित्याहुः- नव्या द्वैतनस्तु उदाहृतश्रुतस्मृतिमूर्त्तादिभिः जीवे-
 श्वरयोर्भेदस्य श्रीगोपाधिकत्वाभिद्धावापि श्रीभागवते-प्रमाणसारभू-
 ते-प्रथमश्लोके यत्र त्रिमयां मृषा धाम्ना म्येन मदा निरस्तकुहकं
 मत्यं परं धीमहीत्यत्र जगन्मिथ्यात्वमुक्तं - भन्त्याध्यायश्लोके
 सर्ववेदान्तसारं यत् ब्रह्मान्मेकत्वलक्षणं । वस्त्वाद्वितीयं तन्निष्ठं
 कैवल्यैकप्रयोजनमित्यत्र जीवेश्वरयोः स्वरूपैक्यमुक्तं। सप्तमस्कन्धे
 यद्यज्जनो भगवते विदधीत मानं तच्चात्मने प्रतिमुखस्य यथा मुख-
 श्रीरिति जीवेशयोगीषाधिकत्वाविनाभूतः विस्वप्रतिविस्वभावः
 कथितः। तृतीयस्कन्धे॥ नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति के चिन्मत्पाद-
 सेवाभिरतामदीहाः। येऽन्योऽन्यतो भागवताः प्रसज्ये सभाजयन्ते
 मम पौरुषाणीति कपिलवामुदेवेन जीवब्रह्मणोः स्वरूपैक्यं
 बहुमहर्षिसम्मतं। तयोर्भेदस्तु केषाञ्चिदेवाभिमत इति केचिदित्य-
 नेनास्वरसमूचकेन कथितः। एकादशस्कन्धे यस्मिन्निदं सदसदा-
 त्मतया विभाति मायाविवेकविधुतिः स्रजि बाह्विबुद्धिः। तं नित्य-
 मुक्तपरिशुद्धविबुद्धतत्वं प्रत्यूहकर्मकलिलं प्रकृतिं प्रपद्ये - इति
 जगतो मायामयत्वं ज्ञाननिवर्त्यत्वं रज्जुसर्पनिदर्शनपूर्वकमुक्तं।

तत्रैव-न तन् पुरस्तादुत यन्न पश्चात् मध्ये च तन्न व्यपदेशमात्र-
मिति जगतस्त्वैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमुक्तम् ॥

एवं श्रीभागवते कृच्छ्रोऽपि ग्रन्थः अष्टैतानुसार्यैव वर्तते

अतस्तदनुसारेण धृतिस्मृतिसूत्रार्थाः वर्णनीयाः

इति प्राप्नुगित्यलम् .

समाप्तोऽयं ग्रन्थः .

श्रीः .

